

קיבוץ ערבי: עלייתו ונפילתו של 'אחוה'

ראובן אהרני ושאל משעל

הקיבוץ הערבי אחוה עלה לקרקע בפאתי העיר לוד בשנת 1949 והתפורז במרוצת 1951. לראשונה שמענו על הקיבוץ בשנת 1992 מפיו של אָבוּ רִג'ב חֶסוֹנָה, בן למשפחת פרדסנים ותיקה בלוד שבימים ההם היה נער כבן 17. הוא הכיר את הנפשות הפועלות וידע לספר על היוזמים ועל הוגי הרעיון. בעידודה של ההסתדרות הקימה משפחתו קואופרטיב שעסק בשיווק פרי הדר. באותה השנה התוודענו לכמה מהחברים לשעבר בקיבוץ הערבי, שבעת כיבוש לוד היו צעירים בשנות העשרים לחייהם. הלכנו לחפש את הקיבוץ שהוקם על אם הדרך לבן שמן וגילינו שהחצר עדיין עמדה על תלה. במרצה ניצב עץ תות עבות וסביבה היו בתי משפחת צמר אל-זנאתי, שהיה ממקימי הקיבוץ. בתווך ניצב מבנה אבן עתיק ששימש בית-בד ובפינת החצר היתה מושלכת העגלה ששימשה לעבודות המשק.

התגלית בדבר קיומו של קיבוץ ערבי הובילה אותנו לחקור את הנסיבות שהביאו להקמתו ולהתחזקות אחר מי שהיו מעורבים בניסיון להפוך רעיון לממשות. בארכיון לבון מצאנו אוסף תיקים של המחלקה הערבית של ההסתדרות מהתקופה ההיא. במשרדי המחלקה הערבית בבית הוועד הפועל של ההסתדרות לא גילינו דבר. התברר שרבים מהמסמכים אבדו. חיפוש בארכיון קיבוץ נען, שבקרבתו שכן הקיבוץ הערבי, לא העלה דבר. האנשים שהיו מעורבים בהקמת הקיבוץ, אהרן כהן, יצחק יצחקי, משה ארם ואחרים, הלכו לעולמם ומה שנותר מאפשר להרכיב אך תמונה חלקית ומקוטעת של הדמויות, יהודיות וערביות, שעמדו מאחורי הרעיון. ביד יערי וביד טבנקין שמורים הארכיונים הפרטיים של כמה מהדמויות שהיו מעורבות בהקמת הקיבוץ ויש בהם חומר עשיר על הלכי הרוח סביב יוזמה זו.

אנו מבקשים להתחיל בסרטוט קווי הרקע ובחקר המניעים והנסיבות שעמדו ביסוד ההחלטה להקים קיבוץ של חברים ערבים, ונתחקה אחר הגורמים לכישלון. לצורך זה נעקוב אחר תכניו הרעיוניים ומאפייניו המבניים של הקיבוץ ואחר אופי קשריו עם הקיבוצים האחרים. ננסה להבין כיצד התנהלו חיי הקיבוץ ומה היו המוסדות הפעילים בו; כיצד ראו חברי הקיבוץ הערבים את הרעיון של שיתוף ברכוש ושוויון בזכויות ובחובות; מה אפיין את מערכת היחסים הפנימית; איזו מנהיגות צמחה וכיצד היא התמודדה עם חילוקי הדעות; מה היו דפוסי הארגון וסגנונות הניהול; כיצד התקבל הקיבוץ בעיני קיבוצים אחרים ואיזו תהודה הוא עורר בקרב הציבור הערבי והיהודי.

למחקר זה יש משמעות החורגת מהקשרו הספציפי והיא נוגעת למערכת העקרונית והערכים – סוציאליזם ואוניברסליזם מזה ולאומיות וזיקות פרימורדיאליות מזה, למתח ששרר ביניהם ולהשלכותיו של אותו מתח על עמדות הצדדים אלה כלפי אלה ועל טיבן של מערכות היחסים שהתפתחו בין יהודים לערבים.

רקע, מניעים ונסיבות

מסגד דֶהֶמֶש וכמה ברושים עתיקים בעיבורה של העיר לוד נותרו עדים אילמים לאירועים שהתרחשו בעיר ב־12 ביולי 1948, אירועים שדחפו להקמתו של הקיבוץ. לוד נכבשה בידי צה"ל במהלך קרבות 'עשרת הימים', שהחלו עם סיום ההפוגה הראשונה ב־8 ביולי. בלוד התרכזו פליטים מיפו ומכפרי הסביבה. יחד מנתה האוכלוסייה כ־30,000 נפש. לוד שכנה מחוץ לגבולות המדינה היהודית כפי שהותוו בתוכנית החלוקה של 29 בנובמבר 1947 ותושביה הערבים סמכו על הלגיון הירדני שיגן עליהם. גם כאשר נסוגו חיילי הלגיון מלוד ב־13 ביולי 1950 לא נטשו התושבים את העיר. יחידות מן הגדוד השלישי של חטיבת 'פתח' של הפלמ"ח נכנסו לעיר בערבו של 11 ביולי. בבוקר התפרס הגדוד סביב מרכז העיר, וכוה קטן של חיילי לגיון המשיך להחזיק בבניין המשטרה. צה"ל הטיל עוצר על העיר וריכוז את הגברים במסגדים ובכנסיות. במסגד דהמש רוכזו כמה עשרות גברים.¹

ב־12 ביולי בשעות הבוקר המאוחרות הופר השקט. שני משוריינים של הלגיון התקרבו לעיר מכיוון מזרח, ופתאום נורתה פצצה לעבר סיור ישראלי שנע סמוך למסגד. שני חיילים נהרגו ו־12 נפצעו. תושבי העיר סברו שהלגיון בא לשחררם והם פרצו לרחובות ופתחו בירי לעבר החיילים. בתגובה ירו חיילים בתושבים מקומיים ובכללם בגברים שהתרכזו במסגד דהמש. אש החיילים הותירה נפגעים רבים – הרוגים ופצועים. למחרת נצטוו התושבים שנותרו לצאת את העיר וללכת מזרחה. משפחות מוסלמיות שהתגוררו או הסתתרו בפרדסי הסביבה הצליחו להתחמק מצו הגירוש. כמו כן נותרו בעיר משפחות נוצריות בזכות היכרות עם יהודים. בין הנותרים היו משפחות חֶסוֹנָה, אֶל־נַקִיב, אָבו מְנָה ומְנַיִר.² בשכונה הערבית שניטשה במהלך הקרבות לכיבוש העיר התרכזו מאות פליטים פלסטינים מכפרי הדרום וגם מצפון הארץ. רובם באו ללוד במהלך החודשים שעברו מאז כיבושה, כדי

1. על כיבוש לוד ראו בהרחבה: אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, כיבוש לוד, יולי 1948, תל-אביב 2000; בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב 1991, עמ' 272-276; אלחנן אורן, בדרך אל העיר, תל-אביב 1976.

2. עדויותיהם של מוסא חסונה, אבו רג'ב חסונה, פאיק אבו מנה ופביר מנייר, שהיו עדי ראיה ושמיעה לחלק מן האירועים. דיווחים דומים יש בספר הפלמ"ח (עורך זרובבל גלעד), תל-אביב 1955, עמ' 565, 810, 885. דיון בשאלה האם גורשו או ברחו תושבי לוד ראו: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, עמ' 277-283.

למלא את המחסור בידיים עובדות. מחסור זה נוצר עקב גירוש רוב התושבים הערבים, שרבים מהם עבדו במושבות שבסביבה: ראשון-לציון, נס־ציונה, רחובות וגדרה. שלטונות הממשל הצבאי התירו כניסתם של פועלים ערבים בעיקר בגלל לחצם של פרדסנים יהודים שנותרו בלי עובדים ובשל הצורך לעבד שטחים חקלאיים נטושים.³ מטרת העיבוד החקלאי היתה להגדיל את אספקת המזון במהלך המלחמה ולספק עבודה לתושבים הערבים שנותרו בעיר ואף לערבים מהגליל, שהובאו בהיתר מיוחד של הממשל הצבאי כדי לקחת חלק במסיק הזיתים.⁴ כמה גורמים היו מעורבים בטיפול בפועלים: 'ברית פועלי ארץ-ישראל' (בפא"י),⁵ שפרסה עליהם את חסותה ודאגה לתנאי העבודה ולתנאיהם הסוציאליים; אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות, אליהו אגסי, יעקב כהן ודוד עיון, שסייעו במתן רשיונות תנועה לפועלים שבאו ללוד מאזורים סגורים של הממשל הצבאי; ומשרד המיעוטים בראשותו של השר בכור שטרית, שהסדיר את הרשיונות לצורך שהותם של הפועלים בלוד. שמריה גוטמן, המושל הצבאי הראשון של לוד ואיש קיבוץ נען השכן, התערב בפעילותם של אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות ושל פעילי מפ"ם בלוד, שעסקו בגיוסם של פליטים מכפרי הסביבה לעבודה אצל בעלי פרדסים יהודים מראשון-לציון, נס־ציונה ורחובות. הממשל הצבאי בלוד – שבוטל בסוף שנת 1948 – הקל גם הוא את יישום תוכניתם של אנשי ההסתדרות לרכז פועלים ערבים בעיר, במקומם של תושבי לוד שנמלטו. לשם כך הוקם בעבור הפועלים מחנה עבודה, שכונה בפיהם 'קמפ'. המחנה שכן בבתים שנטשו התושבים הערבים שהתגוררו במזרח העיר.

מחנה פועלים

תחילתו של מחנה הפועלים כבר בנובמבר 1948. בחודש זה השתכנו במחנה 150 פועלים ממגדל (לימים אשקלון), שנכבשה בידי כוחות צה"ל, לעבודות קטיפה הדריים בפרדסי הסביבה. בדצמבר באו עוד 220 פועלים מעכו ומסביבתה.⁶ מהתחלה התגלו תקלות בהפעלתו של

3. ראו: חיים יעקובי, 'חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד', ג'מאעה, י (תשס"ג), עמ' 69-110.
4. ראו: 'Lydda and Ramle: From Palestinian-Arab to Israeli Towns, 1948-67', Arnon Golan, *Middle Eastern Studies*, 39, 4 (2003), pp. 126, 137, note 27. היה מדובר ב-59,000 דונם, שמקצתם בתוך גבולות העיר.
5. על ברית פועלי ארץ-ישראל ראו בהרחבה: יואב תדמור, 'ברית פועלי ארץ ישראל 1940-1947', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1981; דבורה ברנשטיין, "ברית פועלי ארץ ישראל": ארגונם של פועלים ערבים ומדיניות "העבודה העברית", מגמות, ל"ו, 3 (1996), עמ' 229-253; אלקנה מרגלית, אנאטומיה של שמאל: פועלי-ציון שמאל בארץ-ישראל (1919-1946), תל-אביב 1976; יוסף ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ ישראלית, תל-אביב 1957, ב, עמ' 302-305; צבי אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל-אביב 1966, ג, עמ' 157-160.
6. ארכיון העבודה, מכון לבון (אה"צ), תיק 181, המחנה בלוד.

המחנה. הלנת שכר, היעדר שירותי מים וחשמל, הכאת פועלים והשפלתם על-ידי חיפוש בכליהם היו לעניינים שבשגרה.⁷ בפברואר 1949 דנו על כך אליהו אגסי ויצחק יצחקי ממנהיגי פועלי-ציון שמאל שבתוך מפ"ם.⁸ השניים הפנו את תשומת לבם של פקידי משרד העבודה אל הליקויים החמורים בסדרי המחנה, שאיימו על המשך קיומו. הם החליטו על שינויים ארגוניים והתירו לפועלי המחנה להקים ועד. בוועד שהוקם היו חברים עמר אל-זנאתי, אחמד חנבלי, תופיק אל-זעבי וסמיח קאסם.

מסתבר שהקמת הוועד לא שיפרה את המצב ששרר במחנה. בין הפועלים החלו להתרוצץ שמועות שהמחנה עומד להיסגר.⁹ ואמנם ב-11 במאי קיבלו אנשי ההסתדרות את דרישת משרד המיעוטים והממשל הצבאי לסגור את המחנה. הדבר השתלב גם במדיניות הכללית שהתגבשה כלפי האוכלוסייה הערבית שבתחום מדינת ישראל, לשלוח פליטים חזרה למקומות מגוריהם או להעבירם לשטחים שמעבר לקווי החזית.¹⁰

במחנה תססו הרוחות בשל השמועה שבפא"י שואפת להקים מחנה פועלים אחר בפיקוחה של הנהלה חדשה. בעקבות התסיסה קמה ועדה שניהלה מאבק למניעת סגירתו של המחנה. לדברי חבריה, הוועדה הסכימה לדון עם אנשי בפא"י על הקמת מחנה פועלים אחר, משום שהעבודה באזור התמעטה והיה חשש שפועלים רבים יהיו למובטלים, וכן משום שבינתיים החלה קבוצה של פועלים בראשותו של עמר אל-זנאתי להטיף להקמת קיבוץ שיפעל כאגודה שיתופית. ואכן בהנחיות שנשלחו לאנשי המחלקה הערבית בלוד נזכרה לראשונה התוכנית להקמת קיבוץ כפתרון לבעיית הפועלים מקרב האוכלוסייה הערבית בלוד, וכי מקומו של הקיבוץ 'יוחלט בהתייעצות עם משרד החקלאות'.¹¹ אליהו אגסי מהמחלקה לענייני הפועל הערבי של ההסתדרות סבר לעומת זאת כי פועלים מקרב תושבי המחנה המעוניינים ברעיון של אגודות שיתופיות חקלאיות יישארו בלוד, גם אם אינם נמנים עם האוכלוסייה המקומית. לעומת זאת, אליהו אגסי מהמחלקה לענייני הפועל הערבי בהסתדרות תמך בהישארותם בלוד גם של פועלים תושבי המחנה, המעוניינים ברעיון של אגודות שיתופיות חקלאיות, אף שאינם נמנים עם האוכלוסייה המקומית. אם הרעיון לא יתקבל על דעתם יהיה עליהם להיות מוכנים לחזור למקומות מגוריהם, למג'דל או לנצרת, או לכל מקום אחר שממנו באו.¹² על כך הגיב ועד המחנה במכתב אל המחלקה לענייני הפועל הערבי של ההסתדרות כדלהלן:

א. כפי שעולה ממכתבכם מ-13 במאי, רעיון הקמת קיבוץ הוא סוגיה עקרונית שעדיין לא עלתה לדיון ולא זכתה להסכמה.

7. שם, מכתב לאליהו אגסי, ינואר 1949.
8. שם, דוח מדיין ב-24 בפברואר 1949. יצחקי היה האיידאולוג שמאחורי רעיון הקיבוץ. ראו עליו להלן.
9. שם, דוח מ-9 במאי 1949. על ג'ורג' נצאר ראו להלן.
10. מכתב מא' אגסי, המחלקה לענייני הפועל הערבי, אל המושל הצבאי ברמלה-לוד מ-11 במאי 1949, שם. הכותב משתמש בביטוי 'קווי החזית' אף-על-פי שבעת ההיא כבר היו גבולות שנקבעו בהסכמי רודוס.
11. מכתב מהוועד הפועל אל יונה שולמן מהמחלקה הערבית, 12 במאי 1949, שם.
12. מכתב מא' אגסי לוועד פועלי מחנה לוד, 13 במאי, שם.

ב. לא ידוע סוג הקיבוץ המוצע. האם הוא מעורב או עצמאי והאם הוא יהיה דוגמת קיבוץ נהלל או קיבוץ גלאון? תכנון פרויקט זה לא הסתיימה עדיין וטרם נוצרה ההודמנות לדון בכך. ואם הדבר אינו סובל דיחוי הרי מן הדין לקבוע וועדת היגוי או מועצה שתפקח על מימוש התוכנית, שכן, מן ההכרח להחליט על סדר העניינים לפני תחילת הפרויקט. אנו סבורים גם כי יידרש זמן ממושך עד שתמצא קבוצה של פועלים ערבים שיעריכו את היסודות עליהם בנוי הקיבוץ ויבינו לאשורו את המשמעות והמטרה שמאחורי הקמתו. אין אנו מעוניינים לבנות מגדלים פורחים באוויר אלא להקים דבר מוחשי שיבטיח לנו הצלחה [...] ואין אנו רוצים שיקרה לנו כפי שקרה לאתו גור כלבים שברעבוננו כרסם עצם והשתעשע בה וכשעבר ליד בריכה וראה בה את דמותו משתקפת במים, נדמה היה לו שהנה עצם באה אליו. זה עורר את חמדנותו והוא זרק את העצם מפיו ונשאר רעב ונבוך.

על סמך הנאמר לעיל לא נותר לנו אלא לקבוע כי מה שנאמר בקשר לרעיון הקיבוץ אינו אלא תירוץ שקוף להשאיר את אותם אנשים. ב־12 במאי הלכו שנים עשר פועלים והיכן הקיבוץ? הרעיון עצמו חיובי בתנאי שברית פועלי ארץ ישראל תצהיר על רצונה בשיתוף פעולה עמנו ותבוא בידיים נקיות לצורך כינונה של הנהלה מאורגנת, זאת לאחר לימוד הנושא לעומקו וקביעת מסגרת תקציבית. רק אז אנו נהיה מוכנים ומזומנים להיות הראשונים להתגייס לתוכניות מועילות מעין אלה. ולא – אנו נעזוב את המחנה כפועלים שעבודתם הסתיימה וכל אחד מהם ביצע את חלקו. [...] אז נחזור לבתינו ונמתין לקריאתה המחודשת של הברית לעבודה.¹³

המכתב משקף מאבקי כוח וחשדנות הדדית ששררו בין הפועלים במחנה. הוועד שבראשו עמד עמר אל־זנאתי פעל למימוש רעיון הקמתו של קיבוץ ערבי. לצורך זה ניצל עמר את קשריו ההדוקים עם אנשי המחלקה הערבית ובייחוד עם יעקב כהן. סביב עמר אל־זנאתי התגבשה קבוצה מצומצמת של כשלושים איש. שאר הפועלים במחנה חששו שמאחורי רעיון הקיבוץ מסתתרת כוונה להשאיר בלוד רק את נאמניו של עמר אל־זנאתי. מהעדויות שבידינו גם עולה שהרעיון להקים קיבוץ ערבי לא היה ברור כלל ועיקר למרבית הפועלים שבמחנה.

עמר אל־זנאתי – האיש והרעיון

אחת הסיבות המרכזיות לחששותיהם של פועלי המחנה היתה אישיותו של עמר אל־זנאתי. מוצאו מהכפר עאקָר. ב־4 במאי 1948 כיתרו חיילים של חטיבת 'גבעתי' את הכפר הגדול ששכן מדרום לרחובות. אנשי 'ההגנה' דרשו מאנשי הכפר להיכנע ולמסור להם את כלי נשקם. התושבים הסגירו כ־100 רובים, 'סטנים' ואקדחים. שמונה מהם נלקחו בני ערובה

13. שם. המכתב היה חתום בידי ראע'ב סלים סעד, פואד ביאטרי, קאסם אבו רביע ומוסא חנא צפוני.

כדי להבטיח שנשק נוסף יוסגר. במהלך הפעולה הגיעה יחידה בריטית לכפר חיילי 'גבעתי' נאלצו לסגת. למחרת, ב-5 במאי, נמלטו רוב תושבי עאקר לעיירה יבנה ולכפר אל-מע'אר. חיילי 'גבעתי' נכנסו לעאקר, גילו בכפר כשלושים איש ואלה גורשו בתוך ימים אחדים.¹⁴ גירוש תושבי עאקר עורר מהאות של מפ"ם, שבמשך שנים קיימה קשרים עם קבוצה קטנה של אנשי שמאל מתושבי הכפר, שהביעו את רצונם לחיות בשלום עם היישוב היהודי.¹⁵ עמר אל-זנאתי היה דמות שנויה במחלוקת בכפר הולדתו עאקר. הוא קיים קשרים הדוקים עם יהודים, בעיקר פעילי ההסתדרות, ועורר עליו את זעמם של תושבים בכפר שהיו קשורים עם פעילי התנועה הלאומית הפלסטינית ומוסדותיה. הוא היה מפעילי השמאל הבולטים בכפרו והיה בן שיח מוצהר של השומר-הצעיר. כמו כן הוא היה קשור עם ארגון 'ההגנה'. במאי 1943, שלושה חודשים לאחר חידוש פעילותה של המחלקה הערבית של ההסתדרות, יזם אל-זנאתי הקמת סניף של בפא"י בכפר וקיבץ סביבו קבוצה של כשישים פועלים, שנרשמו כחברים. שמונה מהם היו חברים במפלגת פועלי-ציון שמאל. יחד עם שלושה חברים מהכפר הוא הצליח לאסוף חתימות של 186 איש וייסד את 'ג'מ'ע'ת אל-עאמל אל-ערבי פי עאקר' (אגודת הפועל הערבי בעאקר). בראש האגודה הועמד שיח' ח'אלד מְצַטְפָּא אל-ח'טיב, לסגנו מונה עמר עבד אל-רחמן אל-זנאתי ושיח' אחמד חסן עיסא מונה לגובר. האגודה החליטה להקים צרכנייה שיתופית ולאסוף לשם כך חמש לירות (לא"י) עבור מניה מכל אחד מחבריה.

פעילותו של עמר אל-זנאתי עוררה את התנגדותם של פעילי התנועה הלאומית הפלסטינית ובאוגוסט 1943 הוא קיבל מכתב מ'קונגרס הפועלים הערבים' ביפו ובו הוצע לו לפתוח סניף של 'הקונגרס' בעאקר. משהתחמק מלהיענות לבקשה הוא נתבקש להתייצב במפקדת 'ארגון הצעירים' ביפו. אל-זנאתי הלך לשם בלוויית מחמד אַקְלִים והצטרף אליהם מחמוד ח'מיס אל-נג'אר שהיה אחראי מטעם 'ארגון הצעירים' לכפרים עאקר, זרנוקה, מע'אר, קַפִּיבַת שאהין, בְּשִׁית ודְמֶרָה. אנשי 'הוועד הערבי העליון' ביפו האשימו את אל-זנאתי בקשרים עם היהודים ובמסירת ידיעות. לאחר דין ודברים ארוך הם חזרו בהם מן ההאשמה נגדו. יתרה מזו, הם ביקשו שייסע לתל-אביב ויאסוף ידיעות על היהודים מכיוון שהוא 'מכיר היטב את העיר ויש לו ידידים יהודים רבים ועל כן יוכל להביא מידע רב תועלת'. עמר הסכים כנראה למלא את המשימה כדי שיוכל להיחלץ מהם בשלום.¹⁶ כאשר נכבש הכפר עאקר בידי כוחות צה"ל נמלט עמר אל-זנאתי מן הכפר ומצא מקלט

14. אברהם אילון, חטיבת "גבעתי" במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1959, עמ' 523-524.

15. הפרוטוקול של ישיבת הוועדה המדינית של מפ"ם מ-15 ביוני 1948 מעיד דווקא על פולמוס: לייב (לובה) לויטה מאחדות-העבודה אמר: 'כל הכבוד לחבר עמר [אל-זנאתי] אבל בזמן המלחמה [אני] מבכר את שמעון קוך [אבידן], מפקד חטיבת גבעתי' ראו: ארכיון השומר-הצעיר (אש"צ) (1) 66.90; דברים דומים אמר מ' ארם בפגישה של פעילי הביטחון של מפ"ם, 26 ביולי 1948, אש"צ 10.18. על כיבוש עאקר ראו: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, עמ' 175.

16. עאקר, דוח מ-26 ביולי 1943, אה"ע IV-219, המחלקה הערבית, תיק 63.

בבית אחד ממכריו האיכרים בכפר בילו. הוא חשש שמא ייפול לידי הצבא המצרי או לידיהם של פעילי התנועה הלאומית הפלסטינית ולכן מיהר לקחת עמו את שתי נשותיו ואת ילדיו הקטנים ולהימלט למג'דל. כאשר כבש צה"ל את העיר ניסה אל-זונאתי ליצור קשר עם חבריו בהסתדרות, בעיקר עם יעקב כהן. משלא הצליח הוא נמלט לעזה, שם נתפס בידי אנשי ה'כנופיות' והושלך למעצר באשמת שיתוף-פעולה עם היהודים. לאחר זמן קצר הצליח להיחלץ מבית-הסוהר בעזרת חברים ומצא עבודה במחנה הפליטים החדש נוצ'יראת שברצועת עזה.

בתחילת שנת 1949 היה מחמד עלי עבדון עסוק בעבודתו בפרדס של האיכר גדעון ילובסקי בנס-ציונה. הוא היה פליט מהכפר נבי רובין, לשם הגיע בילדותו מכפר הולדתו אבו כביר שבמחוז אל-שרקיה במצרים. הוא יצר קשרים עם אנשי ההסתדרות בלוד ובאחד הימים באו אליו וביקשו ממנו להסתגל לרצועת עזה יחד עם עבד, בן דודו של עמר אל-זונאתי, כדי להביא את עמר לישראל. השניים הגיעו אל ביתו של עמר ואמרו לו שהיהודים מבקשים ממנו לבוא לישראל. עמר לא התמהמה; הוא חצה את הגבול לכיוון מג'דל, שכבר היתה בשליטת ישראל, שם הוא הצטרף לקואופרטיב האורגים שהקים יעקב כהן. בחודש מרס 1949 בא עמר ללוד יחד עם קבוצת האורגים.

יעקב כהן ואנשי המחלקה הערבית קיבלו את בואו של עמר אל-זונאתי בברכה. כך גם מנהיגי פועלי-ציון שמאל, משה ארם ויצחק יצחקי. הם ראו בו מנהיג שיוכל לרכז סביבו אנשים שיהיו כוח פוליטי תומך במחנה השמאל ובתנועת העבודה. יעקב כהן לקח את אל-זונאתי לחסותו והשיג לו מן האפוטרופוס על נכסי נפקדים, תמורת אדמותיו בעאקר, שטח אדמה בעיר לוד ובו בית ערבי נטוש ובחצרו באר ובית-בד עתיק.

עד מהרה נעשה המקום מרכז לפעילות חברתית ופוליטית. עמר אל-זונאתי נעשה פעיל בוועד פועלי מחנה העבודה ('ה'קמפ') שהקימו בלוד הממשל הצבאי וההסתדרות. הוא ריכז קבוצה של פועלים, שנאספו בחצר ביתו לאחר שעות העבודה. הם נהגו להעלות נושאים שעמדו בראש דאגותיהם, כמו התארגנות מקצועית, אספקת מים ופעילות תרבותית. בין המתכנסים היו צעירים מהכפר עאקר אף-על-פי שבכפר לא היו להם קשרים מיוחדים עם עמר בעיקר בשל הפרש הגילים. במהלך הפגישות של עמר אל-זונאתי עם הפועלים הוא העלה את הרעיון להקים קיבוץ ערבי. עמר הכיר מקרוב את ההתיישבות היהודית על גוניה השונים וסבר שהקמת קיבוץ עשויה לתת פתרון הולם לפועלים שכבר התרכזו בסביבת העיר לוד. כמו כן טען באוזני חבריו הערבים כי היהודים הצליחו להיאחז בפלסטין רק משום שהקימו קיבוצים. הראיה לכך היא שהקיבוצים שימשו מקום מקלט ומקור פרנסה למהגרים יהודים לא-חוקיים ואף סייעו להם להתאזרח. הוא הדין, לטענתו, לפליטים ערבים שהבריחו את הגבול בחזרה לכפריהם שנכבשו בידי ישראל – אלה יוכלו להתאזרח, כדוגמת המהגרים היהודים הלא-לגאליים, לאחר שיהיו בקיבוץ.¹⁷ כנראה התכוון עמר אל-זונאתי למעפילי 'עלייה ב' בתקופת המנדט הבריטי, לאלה מהם שהצליחו לנחות בחופי הארץ והוותרו בקיבוצים.

17. ריאיון עם מצטפא רמדאן, דצמבר 1992.

עמר אל־זנאתי זכה הן לתמיכה של אנשי המחלקה הערבית, דוד עיון, ע"מ מול, אליהו אגסי ויעקב כהן, והן לתמיכת הפועלים בני כפרו. הללו, שחיפשו בעיקר מקום מגורים ומקום עבודה בטוח, ניאותו להצטרף אליו אף־על־פי שרובם לא ידעו מה זה קיבוץ. משהתקבלה החלטה להקים קיבוץ, פורק מחנה הפועלים ומי שבהרו להצטרף כחברי קיבוץ נשארו להתגורר בבתים הנטושים שהיו לחלק משטח הקיבוץ. הגרעין המרכזי של החברים היה של בני עאקר. אליהם הצטרפו כמה בני כפרים אחרים שניטשו במהלך הקרבות בשנת 1948.

הרכב, מנהיגות ופעילות

הקיבוץ עלה לקרקע באוגוסט 1949 בקרבת שדה התעופה לוד (לימים נמל התעופה בן־גוריון). לרשות הקיבוץ עמדו כ־300 דונם, היום אדמות מושב זיתן, ו־70 דונם ליד גשר ג'נדאס, בכניסה הצפונית ללוד.¹⁸ הקיבוץ רכש שתי מחרשות, עגלה ושתי פרדות, פרה אחת ו־200 תרנגולות. הקיבוץ גם קיבל זרעים ממשרד החקלאות באמצעות המדור הכלכלי של המחלקה הערבית. בתוך ימים מספר מייסוד הקיבוץ הכשירו חבריו את הקרקע לזריעת אבטיחים, מלונים וירקות קיץ, כמו עגבניות ותירס. המצטרפים לקיבוץ המשיכו גם לעבוד כשכירים מחוץ לקיבוץ, בעיקר בפרדסי ראשון־לציון, נס־ציונה ורחובות.

חיי הקיבוץ התנהלו באמצעות ועד שבראשו עמד עמר אל־זנאתי. מזכיר הקיבוץ היה עלי עיסא, פליט מכפר סַפַת שלייד סג'רה. ח'מיס זַבְדָה מיפו היה הטבח. לאחר כחודש החליפו בתפקיד עֶבְד אל־מַעְטִי אל־קִישְאִי, פליט מהכפר קַבִיבַת שאהין, שהיה גם סגנו של עמר ואחראי לחברים שעבדו בעבודות חוץ. חוסיין פֶּלֶאב, שכונה אל־בִּישִׁיתִי בשל מוצאו מהכפר בשית, היה ממונה על המטבח וכן שימש טרקטוריסט של הקיבוץ.

חברי הקיבוץ היו 35 במספר. הקבוצה הגדולה, שמנתה 11 חברים, היתה של פליטי הכפר עאקר, כפר מוצאו של עמר אל־זנאתי. קבוצה שנייה בגודלה, שישה חברים, היתה של פליטי הכפר קביבת שאהין. היו גם פליטים בודדים מהכפרים קַטְרָה, בשית, בית דְּרֵאס, צַרְפֶּנְד אל־עֵמָאר וְנַבִי רוֹבִין – כפרים באזור הדרום שהרסה ישראל במהלך המלחמה ולאחריה ורוב תושביהם נמלטו לרצועת עזה. מפליטי מג'דל רק שלושה בחרו להצטרף לקיבוץ. רוב פליטי מג'דל שבאו ללוד בחרו להצטרף לקואופרטיב האורגים,¹⁹ שכאמור הוקם בעיר

18. ריאיון עם מצטפא רמדאן, דצמבר 1992. גודלו של השטח לא ברור. לדברי מוסא אבו־עִזְאֵל חבר הקיבוץ מדובר ב־250 דונם. לפי גרסת עלי עמר עיסא, מזכיר הקיבוץ, הם קיבלו 400-500 דונם. חסין אל־בִּישִׁיתִי, הטרקטוריסט והחבר האחרון שנשארו בקיבוץ, טען שלא היו יותר מ־100 דונם. אברהים ג'בר הגדיל ואמר שהיו כ־1000 דונם. לא נמצאו רישומים על גודל השטח. לעומתו, עבד אל־חמיד אבו לבן, שלא היה חבר הקיבוץ אך היה מעורר בכל הנעשה בו, אמר שהועמדו לרשותם 150 דונם לעיבוד חקלאי.

19. על מבנה הקואופרציה ראו: אברהם דניאל, התחיקה הקואופרטיבית בישראל (מחברות חקר, 3), תל־אביב

1975, עמ' 12-31.

ביוזמתם של יעקב כהן ואנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות.²⁰ ארבעה חברים באו מהגליל: פליט אחד מכפר סבת שנהרס, שניים ממִשְׁהָד ואחד מִרְיָנָה שבאו לחפש עבודה בלוד. תושב יפו אחד וארבעה 'זרים' מסוריה, מאלג'יריה, ממרוקו וממצרים, שהתגלגלו בנסיבות לא ברורות לארץ, השלימו את הרכב החבורה שהתקבצה סביב עמר אל־זנאתי.

רוב החברים הכירו מקרוב את המציאות ששררה בסקטור החקלאי היהודי. עד לפרוץ המלחמה הם והוריהם עבדו במושבות הדרום. היו ביניהם שידעו עברית ויידיש ויחסיהם עם היהודים היו טובים על־פירוב. פרדסנים כמו אליאב זייצוב וגדעון ילובסקי מנס־ציונה העסיקו במשך שנים פועלים ערבים מכפרי הסביבה וכאשר פרצה המלחמה הם הציעו את עזרתם. האיכר זמיר מכפר בילו העניק, כאמור, מקלט לעמר אל־זנאתי. ב־5 במאי 1948 הוא שלח מברק למחלקה הערבית של ההסתדרות ובו כתב כי עמר נמצא כבר יומיים בביתו ומצבו קשה, והוא מבקש שיבואו בדחיפות להגיש לו את העזרה הדרושה.²¹ מיד עם שוך הקרבות קלטו הפרדסנים לעבודה את הפליטים שהגיעו ללוד ובהם את מי שבחרו להצטרף כחברים לקיבוץ. מרבית החברים בחרו לעבוד בפרדסי הסביבה כי שם היה שכר מובטח, וכך כבר בתחילת דרכו התבסס הקיבוץ על עבודות חוץ, ובהדרגה כל חברי אחוה, חוץ מאחד, עבדו מחוץ לקיבוץ.

עמר אל־זנאתי ניסה להשליט מרות על החברים. הוא ניהל את ענייני הקיבוץ לבדו ובאספות החברים שהתקיימו הוא קבע את התקנות והנהלים והחברים הסכימו בדרך־כלל לקביעותיו אם מחוסר רצון להתעמת אתו ואם מחוסר אכפתיות. אבראהים ג'בר, שנמנה עם הגרעין המייסד, הסביר זאת בכך שעמר היה מבוגר מהחברים האחרים ובעל משפחה, ואילו החברים היו רווקים ולא ידעו דבר על תופעת הקיבוץ. עמר, לדבריו, היה עקשן והחליט בכל דבר בעצמו. הוא לא ידע קרוא וכתוב אך ניחן בפיקחות ובנסיון חיים. עלי עיסא, שהיה רושם הפרוטוקולים באספות החברים, טען גם הוא כי עמר היה בעל אישיות כריזמטית ובעל כושר ביטוי מרשים. לדבריו, עמר השקיע מאמצים רבים כדי לקיים את הקיבוץ וניסה לשכנע את החברים לדבוק ברעיון הקיבוץ ולא לעזוב.²²

מצטפא רמדאן אינו זוכר חברים מקיבוצים אחרים שבאו להדריך ולסייע ואף לא נסיעות של חברים מאחוה לקיבוצים אחרים לצורכי לימוד אורחות הקיבוץ והשתלמות בענפי המשק. לעומת זאת, מצטפא זכר היטב את ביקוריהם של יעקב כהן ודוד עיון מההסתדרות ושל משה ארם וג'ורג' נצאר ממפ"ם. לטענתו, חברי הקיבוץ היו בטוחים שבעזרת קשריו הקרובים של עמר אל־זנאתי עם אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות ועם מנהיגים בסיעת פועלי־ציון שמאל במפ"ם הוא יוכל להשיג לקיבוץ את כל הנחוץ להתפתחותו

20. רבים מאנשי מג'דל עסקו במלאכת האריגה ומיד עם כיבושה בידי צה"ל הקימו בעירם קואופרטיב לאריגה. משנפלה ההחלטה לפנות את מג'דל הציג יעקב כהן לאנשי הקואופרטיב לעבור ללוד ולהמשיך שם במלאכת האריגה.

21. אה"ע IV-219, המחלקה הערבית, תיק 63: עאקר.

22. ריאיון עם אבראהים ג'בר, דצמבר 1992; ריאיון עם עלי עמר עיסא (אבו חוסיין), 19 במרס 1997.

ולרווחתו הכלכלית. החברים היו בטוחים שרק בזכות קשריו האישיים והמפלגתיים קיבל עמר שטח אדמה ובית ואישור להקים קיבוץ. הם קיוו שקשריו של עמר יסייעו בידם להשיג תעסוקה ומקום מגורים. ואכן עמר ביקר לעתים תכופות במשרדי הוועד הפועל של ההסתדרות בתל-אביב ודאג לשמר ולטפח את הקשרים עם דוד ציון ויעקב כהן, שטיפלו בעניינים השוטפים של הקיבוץ.

באספות החברים של הקיבוץ מעולם לא עלו לדיון הנושאים האידאולוגיים. אלה עלו רק בשיחות הרעיוניות שהתנהלו מדי פעם בפעם כאשר משה ארם ויצחק יצחקי, אנשי סיעת פועלי-ציון שמאל במפ"ם, ביקרו במקום. חברי הקיבוץ כמעט לא נטלו חלק פעיל בדיונים וברוב הזמן הם היו רק שומעים פסיביים. בגלל היעדר השכלה ומשום שרעיון השותפות היה זר להם גילו חברי הקיבוץ אדישות כלפי דיונים בסוגיות רעיוניות, ובאספות החברים הם העדיפו למקד את מאמציהם בהבטחת מקור פרנסתם. הם התווכחו בעיקר על ענייני כספים ועל ההבטחות שניתנו להם, כמו סיוע כלכלי לקיבוץ מהמוסדות המיישבים, הבטחות שלדבריהם לא מומשו. כמו כן הם דנו בבעיות אישיות, כמו קשיי הסתגלות של חברים.

בקיבוץ אחווה לא היתה אפוא הבחנה ברורה בין 'תחום העבודה', שעיקרו טיפוח המשאבים הכלכליים והאנושיים, לבין 'תחום הפעילות', שעניינו טיפוח חיי הקהילה.²³ לרשות הקיבוץ לא עמדו משאבים כלכליים פרט לאדמות ועבודות החוץ. משום כך לא נוצרה כל הייררכיה של ענפי תעסוקה ולא התפתחו סמלי סטטוס ומעמד בין החברים. מזכיר הקיבוץ נותר לבדו בראש הפירמידה. דומה שרק חוסין כלאב, שהיה כאמור הטרקטוריסט, החצרן וממונה על המטבח של הקיבוץ, רכש לעצמו מעמד מסוים היות שהוא קיבל מידי של אל-זונאתי תפקיד מוגדר. לא במקרה נותר חוסין כלאב החבר האחרון בקיבוץ מלבד עמר אל-זונאתי.

אחווה היה בעיקר קיבוץ של איש אחד שהכול היו אמורים לפעול על-פי קביעותיו. עמר היה למעשה מזכיר, מרכז משק, גזבר וסדרן עבודה. נשותיו עסקו בכל עבודות החצר ובכלל זה טיפול בתרנגולות. בקיבוץ פעלו רק שלושה 'מוסדות' קיבוציים: האספה הכללית, הקופה המשותפת והמטבח המשותף. אמנם האספות התקיימו בדרך-כלל פעם בשבוע, ובחודשים הראשונים לאחר הקמת הקיבוץ היה חסן חג'אזי ממג'דל, ידידו של 'אבו דאוד' (עמר אל-זונאתי), רושם את הפרוטוקולים של אספות החברים אף שלא היה חבר הקיבוץ. אחר-כך היה עלי עיסא, כאמור, לרושם הפרוטוקולים בזכות ידיעתו קרוא וכתוב. אף-על-פי שנערכו הצבעות בנושאים שעמדו על הפרק, את ההחלטות החליט בדרך-כלל עמר עצמו, בלי להתייעץ עם החברים. החברים חששו ולפיכך נרתעו מלהצביע בניגוד לעמדתו של עמר ולכן צידדו פומבית בעמדתו. אבל בפועל הם לא נהגו ברוח ההחלטות שהתקבלו. היות שמרבית החברים היו עובדי חוץ, התקבלה החלטה שכל חבר יעביר בכל חודש סכום מסוים לקופה המשותפת עבור ארוחות בחדר האוכל. ואולם החלטה זו לא יושמה, ובאספות הקיבוץ המשיכו החברים להתווכח על משמעות ההחלטה ועל דרכי יישומה.

23. לעניין זה בהרחבה ראו: אליעזר בן-רפאל, קדמה כנגד שוויון: ריבוד ושינוי בקיבוץ (מחברות חקר,

13-12), תל-אביב 1986, עמ' 58-66.

אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות, דוד עיון ויעקב כהן, הקפידו לבקר בקיבוץ, לעקוב אחר הפעילות המשקית הכלכלית ולהשתתף מדי פעם בפעם באספות החברים. באמצעותם התקיים הקשר עם ההסתדרות, עם מוסדות ההתיישבות ולמעשה עם משרדי הממשלה וגם עם הממשל הצבאי. הם דאגו לאספקת זרעים ולתשלומי פיצויים על גידולים שלא הצליחו. דוד עיון הביא את עמר אל-זנאתי לקיבוץ גען הסמוך כדי שיקבל הדרכה בעניינים משקיים וכלכליים. עיון וכהן היו גם אחראים לדווח לוועד הפועל של ההסתדרות על מצבו הכלכלי של הקיבוץ, כמו על מצבם של קואופרטיבים אחרים במגזר הערבי שהוקמו באותה תקופה בעידודה של המחלקה הערבית של ההסתדרות.

שורשים ותכנים

הקמתו של קיבוץ נפרד לערבים ביטאה גישה שהתפתחה בקרב מוסדות תנועת העבודה כלפי האוכלוסייה הערבית כבר בסוף שנות השלושים, ולפיה יש לשאוף להפרדה כלכלית בין יהודים לבין ערבים בארץ-ישראל. ההסתדרות, שקמה בשנת 1920, העמידה בראש סולם העדיפויות את כיבוש העבודה. 'סוציאליזם קונסטרוקטיבי' היה מעשה פוליטי שההסתדרות היתה מכשיר לטיפוחו, אך בראש ובראשונה למען מטרות לאומיות. לשם הגשמתו של רעיון הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, שהיה גוון ארץ-ישראלי של סוציאליזם לאומי, השתמשו אנשי תנועת העבודה ברעיון הקואופרציה. הקיבוץ, מושב העובדים והקואופרציה העירונית היו מסגרות חברתיות ייחודיות של תנועת העבודה. מייסדי תנועת העבודה האמינו שמאמץ קואופרטיבי מביא לחלוקה שוויונית של המשאבים ומצמצם את הפערים הכלכליים בקרב האוכלוסייה. תפוצתו של הרעיון היתה תוצאה של הקשרים בין העולים לבין תנועות קואופרציה בארצות שמהן באו.²⁴ בשנות העשרים והשלושים גם היו נפוצות קומונות של פועלים ושל חקלאים במקומות שונים בארץ. רבים מחבורות העלייה השלישית קיימו משטר חיים שוויוני בטרם עלייתם ארצה ולכן הקומונה היתה בעבורם מסגרת רצויה ומוכרת.²⁵ מבנה שוק העבודה היהודי כפי שעיצבה אותו ההסתדרות הוביל אפוא להפרדה כמעט מוחלטת בין הסקטור הערבי לבין הסקטור היהודי בכלכלה. ההפרדה החלה למעשה בעקבות השביתה הכללית שהכריזו מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית בשנת 1936 ואשר נמשכה שישה חודשים כחלק ממאבקם בשלטון המנדט הבריטי וביישוב היהודי. רוב מקומות העבודה

24. על הקואופרציה והתפתחותה בארץ-ישראל ראו: נח אורין (הרצוג), הקואופרציה להלכה ולמעשה, תל-אביב 1966; Roberto Harry Viteles, 'The Co-operative Movement in the Holy Land', in: Roberto Bachi (ed.), *Studies in Economic and Social Sciences*, Jerusalem 1956, pp. 53-103

25. חיי השיתוף באו לידי ביטוי במטבח המשותף ורבות מהקומונות התפרקו על רקע ניהול חיי משפחה כאשר הרווקים רצו להתחתן. הדברים הללו אפיינו גם את הקיבוץ הערבי. ראו בהרחבה: עמנואל טל, 'פרקים בהתהוותו של חדר האוכל הקיבוצי, 1926-1935', קתדרה, 70 (1994), עמ' 134-160.

שהתפנו נתפסו בידי יהודים. החל בשנת 1940 כבר אפשר לדבר על מה שלב גרינברג מגדיר Dual State Apparatus.²⁶ לפיכך התנגדה ההסתדרות להתארגנות על בסיס מקום עבודה כדי שלא ייווצר מצב שפועלים יהודים וערבים יהיו חברים באותו ארגון (חוץ מהסקטור הממשלתי המנדטורי שבו יהודים וערבים עבדו יחד). כך היתה ההסתדרות ממובילי ההפרדה ומבוני הסרגציה הלאומית כבר מראשית דרכה. הביטוי המעשי הבולט לגישה הזאת היה הקמתה של בפא"י בשנת 1927.

בפא"י נועדה לשמש מסגרת לשיתוף-פעולה מעמדי בין פועלים יהודים לבין פועלים ערבים. אחת ממטרותיה היתה לסכל את נסיונותיהם של הקומוניסטים להשתלט על הפועלים הערבים המאורגנים.²⁷ בפא"י נוהלה בידי המחלקה הערבית של ההסתדרות והיו לה סניפים בחיפה, ביפו, בירושלים, בטבריה, בעכו ובעאקר. ככל הנראה, בעוד יישובים ערביים היו פעילים וחברים בבפא"י, ההתארגנות הזאת היתה לצנינים בעיני המוסדות והמנהיגים של התנועה הלאומית הפלסטינית והם ניסו להצר את צעדיה ואת פעולותיה. היה להם כנראה בסיס מוצק לסברה שחברי בפא"י מסייעים גם באיסוף מידע עבור שירותי ידיעות מקומיים של היהודים.²⁸ בפברואר 1943 חידשה המחלקה הערבית של ההסתדרות את פעילותה – לאחר שזו הופסקה בשנת 1939 בעקבות המרד הערבי – כנראה בגלל החשש מפני התחזקותם של ארגוני הפועלים הערביים.²⁹

ג'ורג' נצאר הופיע לראשונה בזירה הפוליטית בוועידה השלישית של ההסתדרות שהתכנסה בשנת 1927. הוא השתתף כנציגם של 65 פועלים ערבים מיפו ותמך בעמדתה של סיעת פועלי-ציון שמאל לצירוף ערבים להסתדרות. בשנת 1929, בהשפעת הרושם הקשה של 'מאורעות תרפ"ט', פעל ג'ורג' נצאר עם משה ארם ועם אנשים מ'ברית שלום' בקבוצה בשם 'אחוות פועלים' שקראה להפוך את ההסתדרות לארגון משותף ליהודים ולערבים. ג'ורג' נצאר וקבוצתו, שנמנו עמה בעיקר קרובי משפחתו, כמו האחים סלים, אמיל וח'מיס ערבי היו פעילים באגודת 'אנטיפא' (שמה המלא היה 'האגודה לעזרת נפגעי הפאשיון והאנטישמיות') שהוקמה בארץ-ישראל ביוזמת פועלי-ציון שמאל (הפלג של ארם ורפאלקס-ניר).³⁰ בשנות השלושים פעל ג'ורג' נצאר להקמת סניפים של בפא"י בכפרים וביישובים הערביים והצליח בכפר עאקר וביפו. בסניף בפא"י בעאקר בראשותו של עמר

26. Lev Grinberg, *Split Corporatism in Israel*, Albany, NY 1991, pp. 43-44.

27. עדות אבא חושי, הארכיון לתולדות ההגנה (את"ה), עדות מס' 2271, 15 במרס 1953. ראו גם: יואב גלבר, שורשי החבלות: המודיעין ביישוב 1918-1948, תל-אביב תשנ"ב (1992), עמ' 55, המצטט ממכתבו של אברהם כלפון ליצחק בן-צבי מ'23 ביוני 1926 (את"ה), תיק בן-צבי, 1).

28. אבא חושי, על-פי עדותו שלו, ניהל בחיפה פעילות לאיסוף ידיעות מדיניות ובטחוניות בנצלו את מסגרת בפא"י ואף גייס פועלים לברית ודרש מהם להצהיר על התנגדותם לשביתה, שהתנהלה במסגרת המרד הערבי 1936-1939, ועל תמיכתם בתוכנית החלוקה של ארץ-ישראל. ראו: גלבר, שם, עמ' 171.

29. תדמור, 'ברית פועלי ארץ ישראל 1940-1947', עמ' 30-32.

30. על אנטיפא ראו בהרחבה: מרגלית, אנטומיה של שמאל. האגודה הוקמה ב-30 בספטמבר 1943.

קיבוץ ערבי: עלייתו ונפילתו של 'אחוה'

אל-זנאתי התגבש הגרעין של חברי הקיבוץ הערבי לעתיד. שם ספגו החברים את רעיונות שיתוף-הפעולה עם היישוב היהודי ואת הרצון להשתוות אליו בהישגים. ב-2 בנובמבר 1943 התקיימה במשרדי המחלקה הערבית שיחה אחת מני רבות עם ג'ורג' נצאר וחבריו לסניף פועלי-ציון שמאל. אליהו אגסי הסביר לנוכחים את מהותה הארגונית והאידיאולוגית של בפא"י ואת הקשיים שבשיתוף-פעולה בין הפועל הערבי לבין הפועל היהודי. המשתתפים הערבים בפגישה העלו את עניין התנהגות מנהלי העבודה היהודים כלפי הפועלים הערבים, וכן ביקשו לדעת אם עקרון העבודה העברית חל גם עליהם. נראה כי הערבים חברי פועלי-ציון שמאל ביקשו להתלונן על ההתנהגות המפלה כלפיהם בעבודה ולבקש תנאי עבודה שווים לפועלים היהודים. הסיבה לכך היתה סירובם של אנשי המחלקה הערבית לסדר מקום עבודה לאחד מהם. כמו כן שאלו בדבר עתידה של בפא"י. רושמי הדוח על הפגישה סיכמו אותה כך:

אגסי דיבר על העבודה הזולה המנוצלת ועל השוואת שכר לפועל הערבי. ג'ורג' נצאר הוסיף הסבר משלו על העבודה העברית וטשטש את המושג כפי שאנו רואים אותו והעמיד אותו בעיקר על התנגדות לעובד הזול. השיחה היתה גלויה, ברורה ומועילה. הציבור הזה - ערביי פוע"צ - עושה רושם טוב חיצוני. מה ערכם כפועלים בעלי הכרה עוד צריך ללמוד. [בינתיים] כולם נכנסים לברית [פועלי ארץ-ישראל].³¹

ג'ורג' נצאר היה קשור לארגוני פועלים נוספים שפעלו בקרב האוכלוסייה הערבית: 'עצמה ללתקארב ואלתעאון בין אל-יהוד ואל-ערב' (ליגה להתקרבות ולשיתוף יהודי-ערבי); 'אל-ג'מאעאת אל-ערביה אל-מנט'מה בואסטת חזב עמאל פלסטין בועלי צהיון' (הפלוגות הערביות המאורגנות שליד מפלגת פועלי פלסטין פועלי-ציון). נצאר היה פעיל בעיקר ב'פלוגות הערביות שעלייד פועלי-ציון שמאל' - קבוצת ארם. מאבקו התמקד בדרישה מההסתדרות להתיר לחברי הפלוגות הערביות להצטרף לבפא"י, להקים סניפים ביישובים הערביים ולהסדיר מקומות עבודה לחברי פלוגות ותיקים שמעסיקים ערבים מחרימים אותם (בשל קשריהם עם היהודים).³² קשריו המתמשכים עם היישוב היהודי הביאו למעצרו בידי פעילי התנועה הלאומית הפלסטינית ביפו והעברתו במאי 1948 למחנה שבויים של הצבא המצרי באבו עגילה שבסיני. במבצע חורב כבשה חטיבת 'הראל' את המחנה באבו עגילה. בני מרשק, הפוליטרוק' של הפלמ"ח, הבחין בג'ורג' נצאר וצעק לחיילים כי הוא מוכר לו וכך שוחרר.³³

לג'ורג' נצאר היתה ככל הנראה השפעה רבה על החברים הערבים בסיעת פועלי-ציון שמאל, שרובם ככולם הצטרפו למפלגה בהשפעתו. האינטרס העיקרי שלו ושל חבריו היה

31. אה"ע IV-219, המחלקה הערבית, תיק 63: עאקר.

32. ארכיון יד טבנקין (א"ט), תיקי פועלי-ציון שמאל, מכל 34 (6), תיק 2: הליגה להתקרבות ולשיתוף יהודי-ערבי 1940-1942.

33. ריאיון עם יעקב צור, איש קיבוץ נען, 4 במרס 1999.

להשיג בעזרת קשריו עם החוגים היהודיים מקומות עבודה ובייחוד לדאוג לכך שההסתדרות תיאבק בעבודה הזולה והלא מאורגנת. אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות ומנהיגי פועלי-ציון שמאל קיוו שג'ורג' נצאר יוכל לתרום להגדלת מספר החברים הערבים במפלגה, ובכך היום הם הסתייעו בו כדי לקדם את היוזמה להקמת קיבוץ ערבי.

משה ארם ויצחק יצחקי, שהיו אנשי סיעת פועלי-ציון שמאל שבעת ההיא היתה חלק מחטיבת אחדות-העבודה במפ"ם, הביאו את המטען האידיאולוגי לקיבוץ אחווה. ג'ורג' נצאר הביא את הקשרים ארוכי השנים שהיו לו עם עמר אל-זנאתי ועם אנשי בפא"י הערבים שעמר הצליח לאסוף סביבו. הם היוו את גרעין התומכים ברעיון הקיבוץ. ארם ויצחקי נפגשו פעמים מספר עם קבוצת החברים וקיימו בחצר ביתו של עמר פגישות שהשתתפו בהן חמישים איש בממוצע. יחד עם יעקב כהן מהמחלקה הערבית של ההסתדרות הם עמלו לילות להסביר לחברי הקיבוץ את עקרונות העזרה ההדדית. הדוגמה שהביאו לפנייהם היא קופת החולים וכיצד מי שיש לו ילד אחד משלם לקופה יותר ממה שמשלם מי שיש לו עשרה ילדים – מפני שהחוקים עוזרים לחלשים ואף נהנים, כך הסבירו להם. ל'מסעי השכנוע' הצטרף מדי פעם בפעם ג'ורג' נצאר. ההסתדרות ארגנה לחברים גם סיורים בקיבוצים כמו רוחמה ונען לשם לימוד והכרה מקרוב של חיי שיתוף.

יצחקי היה הרוח החיה שמאחורי רעיון הקיבוץ אחווה. יצחקי נולד באוקראינה בשנת 1901, עלה לארץ ב'1921 והצטרף ל'גדוד העבודה' ולתנועת פועלי-ציון המרקסיסטית עם הקמתה. כבר אז השתתף בארגון פועלים ערבים בנצרת, בחיפה וביפו. בשנת 1922 הקים יחד עם זאב אברמוביץ ועם קבוצת פורשי 'ידישע קומוניסטישע פרטיי' (יק"פ) את ארגון 'פועלי-ציון הסוציאלי-דמוקרטים' (ס"ד). בשנת 1934 חל פילוג במפלגת פועלי-ציון שמאל ובעקבותיו קם הפלג של יצחקי-אברמוביץ והחוגים המרקסיסטיים.³⁴ באותה שנה יסד יצחקי את 'הליגה להתקרבות יהודית-ערבית', וב'1936 הקים במסגרת ההסתדרות את 'קופת הפלאחים הערבים'. בתחילת שנות הארבעים הקים את 'הוועד לשיתוף-פעולה יהודי-ערבי' ויום 'תנועה לאחווה יהודית ערבית'.

כבר בשנות השלושים עסק יצחקי בבעיות 'הפועל, הפלאח והסוציאליזם' כפי שהגדירן ב'שיחות לפועלים ולפלאחים' שחיבר.³⁵ הוא הציע לבנות מפעלים שיתופיים בחקלאות ובחרושת בעזרת 'הקואופרציה העובדת'. באוקטובר 1948 הציע יצחקי 'תוכנית פעולה בסקטור הערבי' שנועדה לסייע בפיתוח ענפי חקלאות לצורך אספקה עצמית ומכירת עודפים. לדעת יצחקי, מטרתה של היוזמה היתה להקל את הבעיות החברתיות והקשיים הכלכליים בקרב האוכלוסייה הערבית בעיקר בערים יפו, רמלה, לוד, חיפה ונצרת, שבעקבות המלחמה נותרו בלי תשתית

34. על יצחקי ופעילותו ועל פועלי-ציון שמאל ראו בהרחבה: זאב לוי, 'יצחק יצחקי וזאב אברמוביץ', יעד: מאסף לחקר תנועת העבודה הציונית והסוציאליזם, 6, 24 (1991), עמ' 85-88; יוסי אמיתי, 'אחוות פועלים – אגודה שנוסדה ב'1930 ביוזמת פועלי-ציון שמאל לצורך ארגון משותף לפועלים יהודים וערבים בא"י', עתון 77 לספרות ולתרבות, 37 (1983), עמ' 42-47.

35. ראו: אש"צ, ארכיון יצחק יצחקי, מכל 2, תיק 2 ג'.

כלכלית. לטענתו, עיבוד חקלאי של שטחים ריקים בתחום הערים, במסגרת קבוצות קואופרטיביות, עשוי להקל את בעיות התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית.³⁶ כשמונה חודשים לפני שנוסד קיבוץ אחווה בלוד כבר פעל יצחקי למימוש הרעיון הזה והוא היה בין אלה שהביאו להגשמתו.

לא מצאנו הסבר להתעניינותם המרובה של יצחקי וארם בקיבוץ הערבי, שהרי הם ואנשי פועלי-ציון שמאל, מעצם מורשתם המרקסיסטית, התנכרו לפעילות הקיבוצית המשקית ודבקו בפרולטריות. הם אף טענו בעניין זה נגד השומר-הצעיר כי ארגונים קולקטיביסטיים ובייחוד בחקלאות, ללא תלות בכלל הפרולטרי, אינם מסוגלים לנסח עמדות פוליטיות, ועצם הרעיון שקיבוץ יכול להיות גוף פוליטי נפרד היה זר להם.³⁷ נראה שנוצרה כאן שותפות אינטרסים פוליטיים בינם לבין המחלקה הערבית של ההסתדרות כשהכוונה היתה להשיג עמדת השפעה בקרב האוכלוסייה הערבית בלוד, כחלק מהמאמץ המפלגתי.

הסבר לעמדתה התומכת של ההסתדרות הכללית עצמה ברעיון הקיבוץ טמון כנראה בעמדתם של ראשיה כפי שמציע ההיסטוריון בני מוריס. לטענתו חתרו ראשי ההסתדרות לחדש את פועלם בקרב ערביי הארץ עם תום מלחמת תש"ח וסברו כי מגידל תשמש 'שדה פעולה ניסיוני לכל פעולתנו המשקית בקרב ערביי ישראל'.³⁸ מוריס טוען שההסתדרות תכננה בספטמבר-אוקטובר 1950 להקים קואופרטיב חקלאי בעבור ערביי מגידל. ע"נ מול ויעקב כהן פעלו נמרצות אצל יהושע פלמון, יועצו של בן-גוריון לענייני ערבים, ואצל שלטונות הממשל הצבאי למנוע את פינוים ממגידל של הערבים נאמני ההסתדרות או לחלופין להציע להם לעבור לאזור רמלה-לוד. ואמנם בסופו של דבר הצליחו להעביר ב-13 באוקטובר 1950 כ-15 משפחות ללוד ולהקים שם את הקואופרטיב לאריגה.³⁹

תפיסת הקיבוץ בעיני חבריו

רעיון הקיבוץ נקלט בקושי בקרב החברים באחוה. בשיחות שניהלו עמם חברי המחלקה הערבית של ההסתדרות בנושא השוויון הם העלו לדיון את חוסר השוויון הנהוג בין יהודים לבין ערבים. טענתם היתה שמן הראוי לפתור בעיות הנובעות מחוסר שוויון זה בטרם יבקשו מהם לנהוג על-פי המקובל בקיבוצים היהודיים. חברי אחווה סירבו לקבל את הטענה שהמסגרת הקיבוצית שהם בחרו בה בהיסוס, בחשדנות ובספקנות אמורה לממש את רעיון השוויון היהודי-ערבי בישראל. בקיבוץ שבו הם חיים הם ראו מסגרת ארגונית שההסתדרות הציעה

36. שם, מכל 2, תיק 2 ו'.

37. ראו בעניין זה בהרחבה: מרגלית, אנטומיה של שמאל, עמ' 255.

38. אע"ה IV-219-163, ע"נ מול אל ראובן בורשטיין, הוועד הפועל, 25 באוקטובר 1950, מובא אצל בני מוריס, תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936-1956, תל-אביב 2000, עמ' 161-162.

39. שם, עמ' 167-168.

להם ברצותה לסייע סיוע אישי לעמר אל-זנאתי. לפיכך הם ראו בקיבוץ מסגרת המאפשרת בראש ובראשונה טובות הנאה חומריות.⁴⁰

חוסר אמון בסיסי שרר מלכתחילה בין חברי הקיבוץ לבין עמר אל-זנאתי. החשדנות החלה בנושא הקופה המשותפת. תחילה הוחלט שכל עובדי החוץ יעבירו את שכר עבודתם לקופה המשותפת והכסף ישמש את החברים לרכישת מניות שיִקנו להם שותפות ברכוש. ההסדר הזה החזיק מעמד כשלושה חודשים בלבד ואז נסוגו מרעיון הקופה המשותפת והסתפקו בקופה למימון כלכלת החברים. מקצת חברי הקיבוץ, בעיקר אלה שהיו עובדי חוץ, סירבו להפקיד את שכר עבודתם בקופה המשותפת והם ניאותו לשלם רק בעבור הוצאות המזון. הם טענו שאין זה צודק שהם עובדים כה קשה למחייתם ואילו עמר אל-זנאתי, מזכיר הקיבוץ, אינו עובד כלל, אלא יושב ונהנה מכספם. החברים העדיפו להמשיך ולהחזיק בכספם ולא להיפרד ממנו לטובת האחרים. אף-על-פי שההסתדרות העמידה לרשותם מנהל חשבונות הם לא הבינו, לדבריהם, לאן נעלם הכסף שהיו מפקידים בקופה והטילו את האשמה על מזכיר הקיבוץ. הם טענו שהוא חי ומתעשר על חשבונם ואילו הם מפסידים. לא עזרו ההסברים שהכסף מיועד לניהול המטבח ולקניית מזון וגם לפיתוח הקיבוץ. חבר הקיבוץ מחמד עלי עבדון, פליט מהכפר נבי רובין, שחילץ את עמר מרצועת עזה, הפקיד את כל הכנסותיו, מעבודתו כעובד חוץ בפרדסי הסביבה, בקופה המשותפת במשך שלושה חודשים מאז הצטרף לקיבוץ. לאחר שלושה חודשים שאל את עמר מה נעשה בכספי החברים. עמר, לטענת עבדון, הבטיח שייטע עצי פרי, ירכוש טרקטורים ויקים לולים, אך דבר מכל אלה לא התממש. יתר-על-כן, היה צריך לשלם בנפרד בעבור המזון. הוא סיפר את הדבר למעסיקו היהודי וזה יעץ לו לעזוב ולא להאמין לאנשים האחרים השמים אותו ואת חבריו לצחוק וללעג.⁴¹

חברי אהווה ביקשו להשתוות באורח חייהם לקיבוצים בסקטור היהודי והם שוחחו על כך עם יעקב כהן, דוד עיון ומשה ארם. בהיותם רווקים הם ביקשו לצרף בנות ערביות לקיבוץ. חאמד אבו רזק, פליט מהכפר צרפנד אל-עמאר וחבר בקיבוץ, אמר כי מה שעניין את החברים הוא אם יוכלו להביא בנות לקיבוץ.⁴² עמר, שהיה נשוי לשתי נשים, טען שאין לו מהיכן לגייס בנות להיות חברות קיבוץ. 'הדבר לא מקובל אצלנו', כך אמר. 'איזה הורים יסכימו שבחורה רווקה תבוא לחיות בקיבוץ עם בחורים?', אך חברי הקיבוץ בשלהם, לא

40. כאשר נדרש האנתרופולוג רפאל פטאי לרתיעתם, התמוהה בעיניו, של הפלסטינים מרעיונות הקיבוץ, הוא טען כי נטייתם השמרנית של הפלסטינים וחוסר רצונם להעתיק את דגם הקיבוץ נבעו מחוסר מודעותם לעולם הערכים העמוק והאמיתי שהניע את התנועה הקיבוצית. יתרה מזו, הם נטו לחשוב שדגם הקיבוץ ודגם ה'מושע' (הבעלות המשותפת על הקרקע שהיתה נהוגה בכפר הערבי) הם היינו הך. ראו עלי כן: Raphael Patai, 'Musha'a Tenure and Co-operation in Palestine', *American Anthropologist*, 51 (1949), pp. 436-445

41. ריאיון עם מחמד עבדון, 21 במרס 1997; ריאיון עם עלי עמר עיסא, 19 במרס 1997.

42. ריאיון עם חאמד אבו רזק, פברואר 2002.

הרפו וטענו שהדבר אפשרי אם רק יוכלו לגייס חמישים ל"י דמי מוהר כדי להתחתן. לאחר כשנה נואשו שניים מהחברים ועזבו את הקיבוץ כדי לשאת אישה ולהקים משפחה. קיבוץ אחווה שהיה מאוכלס בצעירים רווקים לא נראה להם סביבה מתאימה לנשים נשואות.⁴³ לדעת החבר יוסף אבו מרסי, כל עניין הקיבוץ היה אחיות עיניים. במחנה הפועלים שהקים הממשל הצבאי בסיוע ההסתדרות, כבר בנובמבר 1948, התרכזו פועלים רבים שכל רצונם היה להשתכר למחייתם. רבים מהם היו פליטים חסרי בית ורכוש ולכן קיוו לתפוס את אחד הבתים הנטושים בעיר. מקצת המצטרפים לקיבוץ אף קיוו לזכות בבתים נטושים. ואכן חברי הקיבוץ השתכנו בבתים ערביים נטושים סביב חצרו של עמר, שניים-שלושה בחדר. להערכתו של יוסף אבו מרסי, עמר אל-זנאתי שלט רק על קבוצת פליטי כפרו עאקר; פליטים מהכפר קַיִיִּת שאהין, שהצטרפו לקיבוץ, המשיכו לעבוד כשכירים בפרדסי הסביבה ואל הקיבוץ כמעט לא באו.⁴⁴

עבדון וכמוהו גם האחרים לא הבינו שהכסף היה מיועד לרכישת מניות בקיבוץ בגלל סירוב התנועות הקיבוציות לקלוט את הקיבוץ הערבי לשורותיהן. חסין פֶּלאב (אל-בִּשִּׁיתִי), הטראקטוריסט ואחראי המטבח, האמין בעמר ובמעשיו ולא היו לו טענות כלפיו. עמר לימד אותו לנהוג ולחרוש ולדבריו אף פעם לא רימה אותו. ואמנם חסין היה כאמור אחרון החברים שנשאר בקיבוץ יחד עם עמר ושתי נשותיו. האחרים, לדבריו, הושפעו מתעמולת אנשי לוד וה'מג'אֶדְלָה' (פליטי מג'דל) חברי קואופרטיב האורגים. הללו אמרו להם שעמר מנצל אותם ושהם לא יראו ברכה בעמלם אם ימשיכו להפקיד כספים אצל עמר. הם גם טענו שעמר אל-זנאתי מקיים קשרים הדוקים עם היהודים ואם יישארו הם יואשמו בקשרים דומים. הביקורות על עמר ועל רעיון הקיבוץ עשו את שלהן. חברים החלו לעזוב בהדרגה ולאחר פחות משנה מאז היווסדו נותרו בקיבוץ רק קומץ חברים.

'בכלל', מסכם עלי עמר עיסא, מזכיר הקיבוץ ורושם הפרוטוקולים של האספה הכללית, 'אנשים החלו לעזוב בהדרגה כי רעיון השיתוף לא מצא חן בעיניהם. הם טענו כי הם רוצים להרוויח מעבודתם ולא להיות תלויים באחרים'. עלי זוכר כי האחרונים שנשארו היו עלי בְּנִי, ח'ליל אבו לילה, מצטפא רמדאן וחסין כלאב. לדעתו, גם ההסתה מצד פליטי מג'דל ותושבי לוד שנשארו בעיר תרמה לעזיבה. הם אמרו כי עמר גונב מכספי הקיבוץ. עלי מספר כי הוא חשב להישאר. הוא ראה לנגד עיניו את הצלחת הקיבוץ אצל היהודים, ורצה לעבור לאחד הקיבוצים עם חבריו כקבוצה, אך עזיבת הרוב הכשילה את תוכניותיו.⁴⁵

משה ארם וחבריו אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות וכן פעילי מפ"ם השקיעו מאמצים רבים לשכנע את ראשי התנועות הקיבוציות לצרף את הקיבוץ הערבי בלוד אל אחת מהתנועות, אך הללו סירבו. בלית ברירה נאלצו יוזמיו להפוך אותו לקיבוץ קואופרטיבי,

43. ריאיון עם עבד אל-תמיד אבו-לַבִּין ועם מְצַטְפָּא רְמַדָּאן, דצמבר 1992.

44. ריאיון עם יוסף אבו מְרָסִי, 14 במרס 1997.

45. ריאיון עם חסין כלאב (אל-בִּשִּׁיתִי), 14 במרס 1997.

שכל אחד מחבריו רכש מניית יסוד. הקיבוץ נרשם כאגודה שיתופית שבה הרכוש היה משותף והכסף מרכישת מניות החברים שימש לקניית ציוד וכלים לעבודה.⁴⁶

מקיבוץ לקואופרטיב

המלחמה בשנת 1948 חוללה תמורה מחשבתית בקרב תנועות השמאל הסוציאליסטי היהודי בכל הנוגע ליחסים הכלכליים בין יהודים לבין ערבים. מצד אחד, גידול האוכלוסייה היהודית בעקבות גלי העלייה היה מלווה בדרישות הולכות וגוברות לתוצרת חקלאית ולניצול אדמות חקלאיות ערביות נטושות. מצד אחר, דלדול היישוב הערבי בתחום מדינת ישראל וריכוז חלק ניכר מאמצעי הייצור החקלאי בידי ערבים הביא לנסיונות בקרב מחנה השמאל ותנועת העבודה לשלב בין אינטרסים כלכליים לבין ערכי שוויון. אחד הביטויים הבולטים לשילוב מעין זה היה המסגרת הקואופרטיבית שיזמה ההסתדרות, מסגרת שבתוכה קמו אגודות שיתופיות ערביות וכן הקיבוץ הערבי אחווה.

תמונה חלקית על מעמדו המשפטי ועל מצבו הכלכלי של אחווה מצטיירת מן הדוחות של 'המדור הכלכלי של ההסתדרות' על המשק הערבי. לראשונה נזכר הקיבוץ אחווה בדוח מ-25 בדצמבר 1949:

רשימת הקואופרטיבים שהוקמו על ידי המדור הכלכלי והנם פעילים ורשומים על ידי רושם האגודות השיתופיות:

'אחווה' - קיבוץ עבודה חקלאי בלוד בע"מ.

הקואופרטיב לאריג במג'דל אשקלון בע"מ.

'אחווה' נרשם ב-7 באוגוסט 1949; מספר החברים: 19; הון מושקע על ידי החברים במזומן: 200. הלוואה של קופת הפועלים הערבים: 400. (אושר סך 675).

מסתבר שבלוד הצליחו אנשי מפ"ם והמחלקה הערבית של ההסתדרות לבנות מערכת יחסים חיובית עם האוכלוסייה הערבית. הקיבוץ הערבי וקואופרטיב האורגים ממג'דל - שתושביה היו ידועים במלאכת האריגה - שקמו בראשית שנת 1949 היו עמודי התווך של הפעילות הזאת. ההצלחה גרמה לעוד משפחות להקים קואופרטיבים משלהן, בעיקר כדי להבטיח את הנכסים הקרקעיים ואת ניצולם היעיל. משפחת חסונה, שברשותה היו שטחי פרדסים גדולים, הקימה קואופרטיב חקלאי, ומשפחת אל-נקיב הקימה קואופרטיב דומה.

46. ריאיון עם יעקב כהן, דצמבר 1992. לדבריו, כל חבר קנה מניה ובכסף נרכשו כלי עבודה וטרקטור. אין לכך עדות בדבריהם של חברי הקיבוץ שרואיינו לצורך המחקר. ייתכן שיעקב כהן התכוון לקואופרטיב שהוקם במקומו של הקיבוץ לאחר כשנה. על סירובם של קיבוצים להקצות מדרוך חקלאי לקיבוץ אחווה ראו להלן.

בסקירות של הנהגת החטיבה הערבית של מפ"ם על המצב הכלכלי במשק הערבי נכלל קיבוץ אחווה בקטגוריה של קואופרטיבים עירוניים יחד עם הקואופרטיב לאריג במג'דל אשקלון בע"מ, אל-חות - אגודה שיתופית לדיג בחיפה, הקואופרטיב לסיד בטורעאן בע"מ ועוד.⁴⁷ הדבר מעיד על הבלבול בהגדרתה הפורמלית של קבוצת עמר אל-זנאתי עד כדי כך שגם החברים עצמם ראו לעתים את הקיבוץ כקואופרטיב. פאייק אבו מנה, תושב לוד באותה תקופה, אינו מבדיל כלל בין הקיבוץ לבין הקואופרטיב לאריג ומוסיף שהוקמו גם שתי חנויות מכולת (צרכניות) שגם הן היו שייכות ל'קואופרטיב' וכל זה היה 'העסק של ההסתדרות'.⁴⁸

באוקטובר 1951 הקיבוץ עדיין התקיים ככל הנראה. בסקירה מסכמת על מצב המפעלים הכלכליים שהוציא המדור הכלכלי של המחלקה הערבית ב-25 באוקטובר 1951 נאמר:

הקואופרטיב [לאריג] פועל באופן סדיר. פתרנו בעיית אספקת חוטי סריגה. בעניין חבר האריג דיאב ששלף סכין על חבר הקיבוץ מינינו ועדת בורות וזו פסקה כי על דיאב לפנות את דירת הקיבוץ ולעבור לחדר אחר שיועמד לרשותו על ידי חברי הקואופרטיב מחוץ לשטח הקיבוץ. באשר להקמת הוועדה למציאת דרך לשילוב עבודת קואופרטיב האריג עם הקיבוץ, הרי שוועדה זו עדיין לא הוקמה משתי סיבות: א. האווירה בין אנשי הקיבוץ ואנשי קואופרטיב האריג לא טוהרה באופן סופי. ב. נודע ממשרד החקלאות כי לפני חודש הוחל בבניית העיירה העובדת [הכוונה לכפר עבודה].

לכן יש לדחות את הקמת הוועדה עד להבהרת המצב.⁴⁹

מוסא אבו ע'זאל מאשר את שנכתב בסקירה. הוא אמר כי על-פי מיטב זכרונו הקיבוץ החזיק מעמד כשנתיים. כאשר עזבו מקצת החברים ניסתה ההסתדרות לצרף לקיבוץ את חברי קואופרטיב האריג של מג'דל. יוזמה זו נכשלה לאחר שהאורגים התלוננו שאין הם מחויבים לכסות ברווחי הקואופרטיב את הפסדי הקיבוץ ואת גרעונות החקלאות.⁵⁰ לאחר קצת למעלה משנתיים מהקמתו התפרק הקיבוץ ועמר הציע להקים במקומו קואופרטיב. לנגד עיניו עמדו הקואופרטיבים של פליטי מג'דל, של משפחת חסונה ושל משפחת אל-נקיב. מרבית החברים שנותרו העדיפו לעזוב ורק כמה מהם החליטו להצטרף

47. 'בעיות כלכליות - ענייני ערביי ארץ-ישראל, 1948-1951', אש"צ, מכל 8, תיק 5 ד. ב-25 בדצמבר 1949 היה בתהליך רישום גוף בשם קואופרטיב חקלאי בלוד בע"מ. ייתכן שהכוונה לקיבוץ אחווה או לקואופרטיב לאריגה של פליטי מג'דל שפעל בלוד. ראו: 'מסגרת תוכנית הפעולה המשקית בכפר הערבי ספטמבר 1950', אש"צ, מכל 8, תיק 5 ח, חטיבת מפ"ם הערבית, 1950.

48. ריאיון עם פאייק אבו-מנה, 24 ביולי 1997.

49. אה"ע, תיק 123 - דוחות משקיים. 'העיירה העובדת' היא שכונת ג'זאריש שהוקמה בפאתי רמלה בעבור משפחות שמוצאן מלוב והתגוררו בסביבת גדרה.

50. ריאיון עם מוסא אבו-ע'זאל, 19 במרס 1997.

לקואופרטיב של עמר וקנו בו מניה. עמר קיבל שטח אדמה נוסף לעיבוד, ליד מושב זיתן, קנה טרקטור ועגלה והקים אגודה שיתופית חקלאית על אדמת הקיבוץ. הציוד החקלאי עבר לרשות האגודה החדשה. באגודה היו חברים ח'ליל אבו לילה, מחמד פדורה, מצטפא רמדאן ומתי אלדין דאוד. הקואופרטיב התפרק אף הוא לאחר כשנה ובבעלותו של עמר ומשפחתו נשארו פרדס ושטח אדמה קטן.

עמר אלזנאתי חלם על קריירה פוליטית נוסף על פעילותו בקיבוץ. הוא שאף להתמנות למזכיר מועצת פועלי לוד, אך לא הצליח כי לא ידע קרוא וכתוב. עיקר פעילותו הפוליטית היתה במסגרת מפ"ם. ג'ורג' נצאר, שעבד במדור הכלכלי, היה פעיל במפ"ם וצירף לפעילותו את עמר אלזנאתי. עמר חתום על כרוז שנשלח אל צירי המושב השלישי של מועצת מפ"ם בנובמבר 1949. חתומים גם ג'ורג' נצאר וסלים ערבי. הם הביעו בו את תמיכתם במפלגה, את רצונם להשתלב בה כחברים שווים ואת התנגדותם להקמת מפלגה ערבית נפרדת. הם ציינו כי בציבור הערבי אין כל נטייה להקים מפלגות ערביות נפרדות ומנו פעולות משותפות שנטלו בהן חלק, כמו הקמת הקיבוץ הערבי בלוד.⁵¹ יעקב כהן ניסה למשוך את עמר אלזנאתי למפא"י, אך הצליח בכך רק לאחר שהקיבוץ התפרק.

החצר של אחווה נותרה בשלמותה עד אמצע שנות התשעים של המאה ה-20. מי שנכנס אליה מצא את עצמו לפתע פתאום בתקופה אחרת. בני משפחתו של עמר התגוררו סביב החצר. עץ עבות ניצב במרכזו. הבאר שבחצר חרבה והמים הגיעו בצינורות לברזים. העגלה שהפרדה היתה רתומה אליה הושלכה לקרקעית בית-בד עתיק בשולי החצר. תנופת הבנייה בלוד נתנה את אותותיה בסביבה הקרובה. בתיה העתיקים של לוד הערבית נהרסו בזה אחר זה ובתים חדשים נשקו לחצר. השריד האחרון לקיומו של הקיבוץ הערבי אחווה בלוד נעלם כאשר פונו בני משפחת אלזנאתי לבתים חדשים. כיום, אדמות הקיבוץ נמצאות כאמור בתחום מושב זיתן, וגשר ג'נדאס שבנה במאה ה-15 הסולטן הממלוכי פִּיֶּרְס עדיין משרת נאמנה את כלי הרכב החוצים אותו בכניסה הצפונית ללוד.

זיקות וקשרים

קיבוץ אחווה פעל בחסותם של כמה גורמים והדבר עורר חילוקי דעות פוליטיים. המדור הכלכלי במחלקה הערבית של ההסתדרות היה אחראי לעניינים הכלכליים והמשקיים היומיומיים. נציגיו יעקב כהן, דוד עיון, אליהו אגסי ואחרים היו אנשי מפא"י. מנגד היו משה ארם ויצחק יצחקי אנשי סיעת פועלי ציון שמאל בתוך מפ"ם. בכרוז מטעם מפא"י, היא רשימה א', שהופץ בלוד וביפו לקראת הבחירות לרשויות המקומיות של שנת 1950, נכתב בנימה לגלגנית: 'מפ"ם מתפארת שהיא הקימה מפעל מפואר בלוד והוא אגודה ערבית

51. אי"ט, תיקי פועלי ציון שמאל, מכל 6, תיק 2.

קיבוץ ערבי: עלייתו ונפילתו של 'אחוזה'

שיתופית חקלאית (קיבוץ). אך האמת היא שאנשי ההסתדרות וברית פועלי ישראל הם אשר הקימו זאת.⁵²

א א א א
א א א א
א א א א
להא הנאخب

הל סעעת מכל זלק الطير الذى زين نفسه ريش الطائوس ؟

ان الميام يظهره امامك ايها الناخب العربي قد زين نفسه باعمال المستدروت واتحاد عمال اسرائيل .

ان الميام يفاخر بنفسه امامك بأنه يجهد « قام ذلك التعاوني شعبي في يافا وبدأ التنظيم العمالي في المدينة » وفي الحقيقة ان رجال المستدروت واتحاد عمال اسرائيل هم الذين فعلوا ذلك .

ان الميام يفاخر بنفسه امامك بأنه قام « مشروع جليل في اللد وهو اتحاد جمعية عربية تعاونية زراعية (كيبوتس) كما كانت له اليد الطولى في اتحاد الحسانوت الشعبي وفي تمهيد السبيل لتأسيس مصنع تعاوني للصابون ». وفي الحقيقة ان رجال المستدروت واتحاد عمال اسرائيل هم الذين قاموا بذلك كله .

فيا ايها الناخب العربي !

لو تعطي صوتك للميام الذى يفاخر باعمال المستدروت بل اعطيه للمستدروت نفسها وللمرتع العربي فيها

انتخب ا ا   **انتخب ا ا**   **انتخب ا ا**

فأتم المستدروت والمرتع العربي فيها - يا فافا

52. כרוז מטעם רשימה א' - רשימת ההסתדרות, אש"צ, מכל 8, תיק 5 ח: הנהגת חטיבת מפ"ם הערבית, 1950.

במצע שפרסמה מפ"ם לקראת אותן בחירות נאמר: 'בלוד בצעה מפ"ם מפעל נכבד והוא יסוד אגודה שיתופית חקלאית (קיבוץ). ח'ליל כַּרְפֵר מועמדה ברשימה בלוד הוא ממייסדי התנועה הקואופרטיבית בעיר ומזכיר האגודה הקואופרטיבית שם'.⁵³ אהרן כהן, איש מפ"ם וחבר קיבוץ שער העמקים, דאג אף הוא בשם מזכירות הקיבוץ הארצי לענייני קיבוץ אחוה וחיפש בעבורו קיבוץ מאמץ מקרב קיבוצי השומר-הצעיר, אך העלה חרס בידו. הוא פנה לקיבוץ נחשונים, שנוסד בידי גרעין מעולי מצרים, וביקש שישלחו מדריך לקיבוץ הערבי לעזרה ולהדרכה של יום או יומיים בשבוע, אך נענה בסירוב בטענה כי הם מינו אחד מחבריהם לשליחות בחו"ל ואין ביכולתם להקצות חבר נוסף לשליחות מחוץ לקיבוץ.⁵⁴ הוא פנה בשם מזכירות הקיבוץ הארצי גם לקיבוץ חצור וביקשו להקצות מדריך ליום אחד בשבוע לפחות. במכתבו ציין את החשיבות הרבה שהמזכירות רואה בתפקיד. הקיבוץ השיב כי לאחר בירור עם החברים דוברי הערבית הם הגיעו למסקנה שאין אצלם חבר מתאים שדרגת ידיעותיו בערבית תאפשר לו, לדוגמה, לשאת הרצאה לפני קהל ושהאינפורמציה שבידי המזכירות בעניין זה לא היתה מדויקת. מזכירות הקיבוץ הארצי התעקשה ופנתה שוב לחצור במכתב, ובו נאמר:

האינפורמציה שהיתה בידינו על כך שיש ויש בקיבוצכם חברים שבאים בחשבון לתפקיד המדריך של קיבוץ אחוה, היתה מדויקת והתאשרה מחדש על ידי חברי המחלקה הערבית שלנו. איננו מתכוונים למרצה כי אם למדריך שיעמוד לימין הקיבוץ בעצה, בעזרה ובהדרכה. חבר לתפקיד זה עליכם לקבוע מבין החברים המצויים אצלכם ללא דיחוי. תבינו, חברים, שמדריך שיעזור בפועל לקיבוץ מתחיל זה, הוא הכרחי ואיננו יכולים לדחות את החברים הערבים לשם חיפושים מפוקפקים אחר ידענים מופלגים בשפה הערבית. התביעה בעינה עומדת – היענו ללא דיחוי.⁵⁵

אהרן כהן הגדיר במכתב בפרוטרוט את תפקידיו של המדריך:

- א. לבדוק היטב את ענייניה הכלכליים והחברתיים של הקבוצה, להדריכם בארגון חייהם השיתופיים להבא, לטפל בהשגת מילואים (מספר החברים הצטמצם בינתיים עד מאד) מחברי החטיבה הערבית של המפלגה, לטפל בענייניהם במוסדות (המרכז החקלאי, משרד החקלאות, שלטונות הביטחון וכו').
- ב. בחודש-חודשיים הראשונים רצוי שהמדריך יהיה כל כמה שיותר במקום ואפילו יגור שם. אחר כך יש צורך במחצית השבוע לכל היותר.⁵⁶

53. מצע של מפ"ם בבחירות לעיריות, אש"צ, שם.

54. מכתב מאהרן כהן, 5 בספטמבר 1950, אש"צ, חטיבה 4, מכל 43, תיק 1: נחשונים. התכתבות מזכירות הקיבוץ הארצי עם קיבוצים.

55. אש"צ, חטיבה 4, מכל 21, תיק 3, כרך ב': חצור, מכתב מהוועד הפועל של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 25 במאי 1950. ההדגשות במקור.

56. מכתב ממזכירות קיבוץ שער העמקים למזכירות קיבוץ נחשונים, 5 בספטמבר 1950, אש"צ, מכל 8, תיק 5: הנהגת חטיבת מפ"ם הערבית, 1950.

קיבוץ חצור עמד בסירובו לשלוח מדריך לאחוה והסביר שכנראה קיימות בינו לבין מזכירות הקיבוץ הארצי הערכות שונות בדבר תפקידו של מדריך לקיבוץ ערבי מתחיל ולכן כתב מה שכתב. מכל מקום הקיבוץ אינו רואה עצמו מסוגל בתקופה זו לתת עוד חבר לפעילות ציבורית ל'לפחות יום בשבוע'.⁵⁷ ההתכתבות נמשכה עד אמצע יולי 1950 ולאחר מכן אין עוד הדים למאמץ למצוא בקיבוצים מדריך לאחוה. דווקא קיבוצי השומר-הצעיר, שהיו קרובים בהשקפותיהם לאידאולוגיה שבבסיס הקמתו של הקיבוץ הערבי, סירבו בעת מבחן לסייע לו ולקלוט אותו כחבר שווה זכויות.

גם מקיבוץ נען לא צמחה ישועה. נען היה הקיבוץ הקרוב ביותר ללוד והשתייך לתנועת הקיבוץ המאוחד. רבים מחבריו היו חברי מפ"ם דאז ולאחר הפילוג במפ"ם הצטרפו לאחדות-העבודה. בקיבוץ היה סניף פעיל ונמרץ של מפ"ם. לכן היה זה אך טבעי שיפנו אליו כדי לסייע לקיבוץ אחווה לעמוד על רגליו. במרוצת שנת 1950 קיבל אלון אהרונסון, מזכיר סניף מפ"ם בנען, פנייה ממזכירות המפלגה לשלוח את אחד החברים לפגישה עם יצחק יצחקי בתל-אביב. אלון פנה ליעקב צור, פעיל בסניף מפ"ם שבקיבוץ, וביקש ממנו לנסוע לפגישה שהתקיימה במשרדי הוועד הפועל של ההסתדרות. שם הוצג לפניו ערבי שצור איננו זוכר את שמו. ייתכן שזה היה עמר אל-זנאתי.

יצחק יצחקי פרס לפני יעקב צור את תוכניתו להקים תנועה קיבוצית ערבית שתהיה גשר לאחוות עמים ולדו-קיום יהודי-ערבי. הקיבוץ שקם בלוד, הסביר יצחקי, הוא רק ההתחלה. יצחקי הפליג בנאום מלא פתוס וצור הצעיר חשב שיצחקי תלוש מהמציאות ו'מרחף באוויר'. צור סבר שהוא מכיר היטב את האוכלוסייה הערבית של כפרי הסביבה ושל העיר לוד, שהרי גם הוא לחם במלחמת העצמאות בחטיבת 'הראל', ולכן חשב שהרעיון שהעלה יצחקי אינו בר ביצוע. יצחקי ביקש שקיבוץ נען יסייע לחברי אחווה בתחום הרעיוני ובנושאים מקצועיים. צור חזר לקיבוצו ומסר את הצעתו של יצחקי לכפרי, מזכיר הקיבוץ. כפרי היה איש פלמ"ח ותיק ואחר-כך היה מזכיר סניף מפ"ם בתל-אביב. הוא הביע ספקות באשר להצלחת הרעיון, אך לקח את העניין לטיפולו. מאז לא נשמע על כך דבר בנען.⁵⁸

אהרן כהן והחטיבה הערבית שהוקמה במפ"ם לא עסקו עוד בהקמת קיבוץ לערבים. אך באותה השנה שהתפרק קיבוץ אחווה התארגנה הכשרת נוער ערבי בקיבוצו של כהן, שער העמקים. ההכשרה התקיימה במשך כשנה (נובמבר 1951 עד נובמבר 1952). למרות זאת, כהן סבר שהערבים אינם זקוקים לחיי קיבוץ וכתב שהערבים, שלא כיהודים, אינם זקוקים ל'פרולטאריזציה' או ל'אגראריזציה'. לדבריו הנוער הערבי צריך ללמוד מהקיבוץ היהודי

57. אש"צ, חטיבה 4, מכל 21, תיק 3, כרך ב': חצור, מכתב ממזכירות הקיבוץ, 4 ביוני 1950. הדים לפרשה יש גם בעלון קיבוץ חצור. ראו: על התל: סקירון פנימי חצור/קיבוץ השומר הצעיר ארצישראלי ג, יג,

33 (482) (ה' בסיוון תשי"ז/21 במאי), עמ' 4.

58. ריאיון עם יעקב צור, 4 במרס 1999.

קיבוץ ערבי: עלייתו ונפילתו של 'אחוה'

כיצד לפתור את בעיות החברה הערבית.⁵⁹ ההכשרה היוותה את הגרעין לצמיחתה של 'תנועת הנוער הערבי החלוצי' של מפ"ם, שקמה באמצע שנות החמישים ושאפה להקים מסגרות קואופרטיביות לערבים ולא קיבוצים.

הקיבוץ ולקחו

על התכונות החברתיות והתרבותיות שייחס הצד היהודי לפרט ולקולקטיב הערבי, שנתפסו כמקור לכשלונו של הקיבוץ הערבי, אפשר ללמוד מדוח שכתב יעקב כהן למחלקה הערבית של ההסתדרות בעקבות ביקור בקואופרטיב האריג שהקים בלוד:

[עברנו] חבלי לידה קשים, אך ניתן להסיק מסקנות שתהיינה לעזר בפעולות בקרב הערבים בשטח הארגוני-חברתי ובשטח המשקי הערבי שלא היה מעולם מצוי במסגרת חברתית-ארגונית כלשהי.

המשק הערבי מלא התפעלות וגם קנאה עזה למראה הישגינו החברתיים והכלכליים בארץ, אך מעולם לא חשב לעצמו איך הגענו לכך? הוא לא תופס כי ההישגים הם תוצאה של דם וזיע של עשרות שנים. הוא חושב כי השגנו הכל בעזרת ההון ואם ימצא לערביי ישראל הון לפעולות לאומיות ציבוריות, לא יודקו לשום עזרה הדדית, מסירות ציבורית, אמונה, מאבק לעקרונות, עקביות וכו'. לגביו הכסף יענה את הכל. זו נקודת התורפה כי בהקמת מפעלים משקיים-חברתיים חשובה ההתפתחות החברתית ורק אחר כך הכסף.

כמה ליקויים יש בין הערבים והם מהווים אבן נגף:

א. חוסר אמון הדדי במה שנוגע לפעולות חברתיות. ערבי יכול להלוות לחברו כסף רב באופן פרטי, אך אם החבר יציע לו להשקיע סכום כסף קטן במפעל שיתופי, פיננסי או מסחרי, הוא יסרב ויחשוד.

ב. נטייה לפילנתרופיות. אם אדם זר בא לעזור לערבי לארגן את חייו על יסוד פרטי קונסטרוקטיבי, הוא נתפס כמי שבא לארגן פעולה פילנתרופית ואז כולם מאבדים את חוש היוזמה וסומכים על הפילנתרופיה שתעשה.

ג. חוסר הרגשת עצמאות אישית וחברתית כאחד. אם הצלחת לארגן גוף חברתי-משקי, חבריו עדיין לא מאמינים שזהו גוף עצמאי שאינו תלוי בכך או במוסד שאתה פועל בשמו. הערבי עדיין חושב שהוא זקוק לאדונים.

ד. חוסר נכונות להשקיע מאמצים לזמן ממושך בהקמת מפעלים ציבוריים. כשערבי מבקר בקיבוץ או במפעל קואופרטיבי מפותח, הוא מברך על המוגמר אך הוא עצמו אין לו נשימה ארוכה. הוא מיד מחפש את הפירות. זה גם תוצאה מהרושם המוטעה שהיהודים

59. אש"צ, חטיבה 10.95-5-12.

השיגו הכל בקלות. פלח מהגליל אמר תוך ויכוח שמוטב לו לכתת רגליו העירה ולמכור תוצרתו מדי יום מאשר להשתתף בקואופרטיב ולחכות שלאחר כמה שנים יהפוך ל'תנובה'. ה. הערבים לא יכולים להשתחרר מהנטייה להפלות לטובה מכירים קרובים מאישים חשובים. אם נקבע כלל כלשהו במסגרת ארגונית, תמיד נמצאו יוצאים מן הכלל רבים, וכששאלת מדוע? אמר האחראי כי זה בנו של פלוני וכו'.⁶⁰

המאפיינים החברתיים והתרבותיים של 'הערבי' המשתקפים מהדוח של יעקב כהן מצטיירים כהיפוכן הגמור של התכונות שיוחסו לחלוץ העברי ולתנועת ההתיישבות הקיבוצית. החלוץ היהודי והקיבוץ מתאפיינים באקטיביזם מהפכני ובאמונה שמציאות ניתן לשנות גם אם הדברים נראים חסרי סיכוי ונעדרי תוחלת. ואילו הערבי נתפס, בעיניים יהודיות, פסיבי, נעדר יוזמה וחסר יכולת לפעול באופן עצמאי. החלוץ היהודי חי במסגרת קולקטיבית ושאיפותיו כפרט כפופים ליעדים ולאינטרסים של הכלל. לעומת זאת, הערבי אינו מאמין במאמץ קולקטיבי ואינו רואה חשיבות בפעילות שיתופית וביוזמה קבוצתית. על-פי גרסה זו, ערך השיתוף והשותפות באים לידי ביטוי במסגרת החמולה ועל-פי-רוב הם ניתנים למימוש רק במסגרת קשרי משפחה. כמו כן, החלוץ והקיבוץ הם בעלי אוריינטציה לעתיד, המדגישה ויתורים לעומת תמורה ותועלת בטווח הנראה לעין. הערבי, לעומת זאת, מצטייר כמי שמונע מכוח השגת יעדים לטווח הקצר ופעילותו מכוונת להשיג תוצאות שיעניקו לו סיפוקים מיידיים. ולבסוף, החלוץ נחשב למי שבחר בקבוצה כתחליף לתא המשפחתי וליחסי שארות, ואילו הערבי, נוסח יעקב כהן, מעדיף את התא המשפחתי ואת יחסי השארות על פני כל צורת התקשרות אחרת. תכונות חברתיות ותרבותיות 'ערביות' אלה נתפסו כמהותניות בעיני הצד היהודי, כלומר כמאפיינים קבועים, כמעט דטרמיניסטיים, הטבועים באופי ובהתנהגות ומייצגים 'מנטליות ערבית' חסינה מפני שינוי ותמורה. ברם, הניסיון להסביר את כשלון הקיבוץ הערבי בתכונות חברתיות ותרבותיות, שהן נחלתו של הציבור הערבי ושל הפרט הערבי, מעורר יותר שאלות מאשר מספק תשובות. הרי הצינונות כתנועה מהפכנית היתה חדורה אמונה בדבר היכולת לחולל שינוי מרחיק לכת בצורות חשיבה, בהשקפות עולם, בעמדות מושרשות ובהתנהגויות של פרטים ושל קהילות ולהניע אותם לפעולה אל מעבר לשדה העלילה הקיים. מאיזו סביבה חברתית באו אותם חלוצים חברי התנועה הקיבוצית ופרנסו את רעיון חיי השיתוף, עבודת הכפיים וההסתפקות במועט, אם לא מאותו רקע מסורתי שהתאפיין בתכונות חברתיות הדומות לאלה שבהן תוארה דמות הערבי? מדוע היהודי על-פי המשנה של הצינונות המהפכנית יכול וצריך להשתנות, ואילו הערבי נותר כמי שטבועות בו תכונות מהותניות המונעות ממנו התאמה למסגרות חברתיות חדשות ומקשות עליו להפנים ערכים ואורחות חיים חדשים בנוסח של חיי קהילה המבוססים על עקרונות של שיתוף ושוויון? שאלות מעין אלה אינן מנותקות מהפילמוס המתחולל בעשרים השנים האחרונות בין היסטוריונים ציונים ל'פוסט-ציונים' ובין סוציולוגים 'ממסדיים' לסוציולוגים 'ביקורתיים' בעניין מהותה של

60. יעקב כהן, 'מסקנות מפעולתנו בארגון קואופרטיב האריג במג'דל ורשמי ביקור בקואופרטיב ב'4 ביולי 1949, אש"צ, מכל 8, תיק 5 ד.

המהפכה הציונית. זהו הפולמוס שליבתו היא שאלת הזהות הקיבוצית והתודעה הקולקטיבית, וכמוה הוויכוח על מרכזיותה של הלאומיות, האם היא כוח המוני עצמת מלמטה או יוזמה מניפולטיבית שבאה מלמעלה.⁶¹ לענייננו כאן נוגע הוויכוח בעניין הבחירה של תנועת העבודה בין בניין אומה ועיצוב חברה לבין לאומיות וסוציאליזם.⁶²

זאב שטרנהל טוען שהיתה הכרעה אידאולוגית מודעת של תנועת העבודה, קרי שתי המפלגות - אחדות-העבודה והפועל-הצעיר - שייסדו את הסתדרות העובדים הכללית ועיצבו את תכניה הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים. תנועה זו הכריעה בעד הפרימט הלאומי, כלומר העמידה בראש סדר היום את האינטרסים של בניית אומה וגיבושה של זהות שיוכית נפרדת. היא העדיפה את האינטרסים של בניין אומה על פני בניית חברה החוצה וזהויות דתיות וזיקות אתניות, ומתייחסת לכל אחד ואחד מחבריה באופן שווה. 'בדרך זו', קובע שטרנהל, 'איבד הסוציאליזם את משמעותו האוניברסלית והיה לכלי המרכזי בתהליך בניין האומה. [...]. אין ספק שהמייסדים היו מאושרים לממש את חזון החברה השוויונית אילולא התגלו ניגודים בין סוציאליזם ולאומיות'.⁶³

מנגד טוענת אניטה שפירא, כי רק בחברות לאומיות נעשה ניסיון רציני ליישם את העקרונות הסוציאליסטיים. השילוב בין לאומיות וסוציאליזם אין בו סתירה והוא נפוץ למדי בתנועות שחרור לאומיות.⁶⁴ לפיכך עקרונות אוניברסליים וערכים פרטיקולריים יכולים לדור בכפיפה אחת. אבא חושי נתן ביטוי להשקפה זו כשנבחר בשנת 1930 למזכיר מועצת פועלי חיפה: 'אנו אומרים לפועלים הערבים בגילוי לב כי באנו לארץ על מנת לגאול את עמנו ולבנות לו מולדת. מכאן שהפעולה [של ההסתדרות] בקרב הערבים נעשית תוך גילוי האמת הציונית-סוציאליסטית'.⁶⁵

ואולם למרות הטענות החוזרות ונשנות, בייחוד מפי בן-גוריון וברל כצנלסון, שאין ניגוד בין הגשמת הציונות לבין סוציאליזם, הרי בפועל הועדפו המטרות הלאומיות הפרטיקולריות על פני המטרות הסוציאליסטיות האוניברסליות.⁶⁶ תיקון החברה היה אפוא לכלי לצורך מימוש שאיפות לאומיות שהגדירו קטגורית את גבולות הקולקטיב היהודי אל מול הקולקטיב הערבי. מבחן השייכות לקולקטיב נקבע אפוא על בסיס לאומי-אתני ולא על

61. ראו על כך בהרחבה: גדי טאוב, 'פוסט-ציונות - הקשר הצרפתי-אמריקאי-ישראלי', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני, תל-אביב 2003, עמ' 224-242, במיוחד עמ' 231.

62. הוויכוח מוצג אצל זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון החברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל-אביב 1995; אניטה שפירא, 'קובלנתו של שטרנהל', בתוך: פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני, עמ' 274-293.

63. זאב שטרנהל, 'הסוציאליזם הארצישראלי - בין רטוריקה לאידיאולוגיה', אלפיים, 9 (1994), עמ' 170-190.

64. שפירא (לעיל הערה 62), עמ' 278.

65. מצוטט אצל צדוק אשל, אבא חושי איש חיפה, תל-אביב 2002, עמ' 80.

66. שטרנהל, 'הסוציאליזם הארצישראלי' (לעיל הערה 63), עמ' 172, 182.

בסיס חברתי-מעמדי. גדי טאוב טוען, כי 'לא היה ספק בליבם של הציונים הסוציאליסטים שהרטוריקה של הזכות הבלעדית הפרטיקולארית [על הארץ] תישאר תמיד כפופה לעיקרון האוניברסאלי של הגדרה עצמית'.⁶⁷ ואולם אנשי תנועת העבודה הציונית ניסו להתחמק מהכרעה בעניין ההגדרה העצמית לערבים, ובמקום זה חשבו שהם יוכלו להיות חלק מהרעיון האוניברסלי של הסוציאליזם.

אמת, הבידול והדיכוטומיה בין הקולקטיב היהודי לבין הקולקטיב הערבי לא התקיימו באופן מוחלט. בין השניים התקיימו נקודות מגע שטשטשו את השסע. הכוונה ליוזמות שניסו לשלב בדרכים שונות תכנים לאומיים עם ערכים אוניברסליים בעלי אוריינטציה סוציאליסטית. אולם משקלן של היוזמות שחתרו למימוש ערכים של שוויון ברוח הסוציאליזם האוניברסלי היה קטן לעומת משקלם של ערכים לאומיים ושל העדפות לאומיות.

67. טאוב (לעיל הערה 61), עמ' 236-237.